

açıqsöz

Doktor Salamullah Cavid

O Günüñ Həsərətiylə

(Xatirələr)

Bu kitab atam doktor Salam Ullah Cavidin və onun mübariz
yoldaşlarının əziz xatirəsinə ithaf olunur **Azad Cavid**

Başlıqlar:

Övlad borcu.
Tərtihçi-redaktordan.
Övladlarıma xitab
Həyatımdan lövhələr
Böyük Allahın adı ilə xatirələrimi qələmə alıram
Uşaqılıq illərim, ilk təhsilim
Sevəndə gərək ürəkdən sevəsən
İzdivac
S.Cavid ailə qurmağın prinsipləri haqda
Ailə həyatımın ilk günləri
Biz İrana köçməli olduq
Yolumuz İmam Riza şəhərinədir
Qorxulu Tehran
Riza şah xəfiyyəsi azadixahların ovunda
Pişəvərinin həbsə alınması
Azadlığın son günü
Zindanda ilk günlərim
Azadı görmək istədim
Qəsr-Qacar
Qəsr-Qacardakılar aclıq elan edir
Kaşana getməyə hazırıq
Salam, Kaşan!
Pişəvəri Kaşanda
Azadlıq böyük nemətdir
Azərbaycan Milli Nəhzətindən
Vətən çağırır mənə
12 Şəhrivər-firqənin yaranması
Azərbaycan Milli Hökumətində fəaliyyətim
Şeytani əməl pozdu işləri
Tehrandakı görüşlərim
Məmmədriza şahla üz-üzə
Tehrana növbəti səfərim
Qoşun Təbrizə gəlir
Yenə təqib, yenə zindan
Xalqıma bəraət istəyi ilə
Sevinməyim əbəs imiş
Yenə müttəhim kürsüsündə
Yaxşılığı unutmaq olmaz
Görüşlər, ədəbi məclislər
Ustad Şəhriyarla görüşüm
Öz yazılarımla barəsində bir neçə söz
Doktor Salamulla Cavidin çap olunmuş əsərləri
Xatirələrimdən
Qələm düşmən əlindədir
Doktor Cavidin vəsiyyətnaməsindən

Övlad Borcu

Atam haqqında qəlbimdə böyük nisgilim vardır. Bir oğul kimi mən onun ağır və əzablı günlərində yanında olmamışam. Dünyasını diyəndə son sözlərini , arzu və istəklərini eşitməmişəm , onun tabutundan tutub son mənzilə yola salmamışam... Bunlar mənə həmişə kövrədən , narahat edən fikir və düşüncələrdir. Azərbaycan Mili Hökuməti dövründə (1945 - 1946 - ci illər) təhsil almaq üçün Bakıya gəldiyimdən , 17 - 18 yaşında ikən valideyənlərimdən , qardaşlarımdan , qohum - əqrəbdən , vətəndən ayrıldım. Hicranın bu qədər çəkəcəyini , doğmalarımın həsrət qalacağını o vaxt heç ağılıma belə gətirmirdim. Nə etməli ? Bu da bir qismətdir , bir taledir , yüzlərlə həmvətənim kimi mənim də ömür payıma düşdü. Atam 1986 - cı ildə dünyasını diyərkən ondan bizə iki kiçik otaqlı mənzil , xeyli miqdarda kitablar və bir də öz əli ilə yazdığı xatirələr miras qalmışdı. Evi analığıma , kitabları Təbrizdəki M. Tərbiyə adına milli kitabxanaya verdik. Xatirələr isə mənim dönə - dönə oxuduğum və atamın nəfəsini saralmış vərəqlərində axtardığım ən qiymətli sərvət oldu. Mən bu xatirələrdə atamın mənsiz keçən ömrünün əziyyətli , əzablı , təqib və zindanlarda keçən günləri ilə tanış olduqca sarsılıram , kövrəlirəm , ağlayıram. Mənə atamdan ayrı düşməkdən daha ağır gələn onun haqqında bəzi vicdansız , üzəndən iraq " müəlliflərin " yazdıqları , dedikləri yalan , böhtan və iftiralardır. Dözülməz cəhət budur ki , bəzən atam haqda həqiqətdən uzaq olan uydurmaları atamın " dostları " , mübarizə və səngər " yoldaşları " dilə gətirirlər. Doktor s. Cavidin Xatirələri onun haqqında yazılmış yalan və böhtanları əsaslı rədd etdiyindən mən bu haqda bəhs açmağa ehtiyac duymuram. Atam Salamulla Cavid son nəfəsində dostu və yaxın qonşusu şair Savalana demişdir: "Mən övladlarıma həsrət qalaraq dünyanı tərk edirəm. Kitablarımdan və bir də "Xatirələr "imdən başqa sərvətim yoxdur. Əlin Azada çatsa , de ki , mümkün olsa , zaman və məkan imkan versə " xatirələr " imi çap etdirsin , qoy mənim keçdiyim mübarizə yolunu hamı bilsin " . Mən böyük Allahdan çox razıyam ki , yaşımın 8 - ci on illiyə yaxınlaşdığı bir dövrdə atamın arzusunu və övladlıq borcumu yerinə yetirirəm. Bu işdə göstərdiyi köməklərə görə tədqiqatçı - alim , dostum Əkrəm Mişovdağlıya , Sabır Tafteiyə , Yədulla Nəminliyə , eləcə də atam haqqında xatirələr təqdim etmiş həmvətənlərimə doktor Cavidin övladları adından təşəkkürümü bildirirəm.

Azad Salamulla Oğlu Cavid Bakı 20 sentyabr 2003 - cü il

TƏRTİBÇİREDAKTORDAN

Oxuculara təqdim olunan "O günün həsrəti ilə..." adlı kitab həyatının 50 ildən çoxunu Güney Azərbaycanın milli azadlıq və demokratik hərəkatına həsr etmiş bir insanın Sallamulla Cavidin keçdiyi həyat və mübarizə yolundan bəhs edir. Kitabın əsasını doktor S.Cavidin yazdığı xatirələr təşkil etsə də, onu yaxından tanıyanların, oğlu Azad Cavidin qeydləri, həmçinin kitab tərtibçisinin bəzi şərhləri də xatirələrin əlavəsində verilmişdir. Bundan başqa, tarixi və bədii ədəbiyyatda, eləcə də dövrü mətbuatda S.Cavidə aid parçalardan da iqtibas gətirilmişdir.

Xatirələrin üzərində işlərkən onların məzmununa, Cavidin olaylara və şəxsiyyətlərə olan münasibətinə, verilmiş şərhlərə toxunulmamış, onun yazı stili və üsulunun qorunmasına səy edilmişdi. Xatirələrdə bəhs edilən dövrlə bağlı ara sıra bəzi məsələlərə tam aydınlıq gətirmək məqsədi ilə tərtibçi redaktor o dövrün tədqiqatçısı kimi öz köməkliyini əsirgəməmişdir. Bu köməklik Cavidin yazılarının əsas məzmununa toxunulmadan, məsələyə tam aydınlıq gətirmək xatirinə edilmişdir.

Doktor Salamulla Cavid XX əsr Güney Azərbaycandakı milliazadlıq və demokratiya uğrunda xalq hərəkatının yetişdirdiyi liderlərdəndir. Onun keçdiyi mübarizə yolu və həyatı öyrənilməyə layiqdir. Onun intellekt səviyyəsi, sadəlik, əxlaqimənəvi təmizlik, humanistlik, ən başlıcası vətənə, xalqa bağlılıq bütün bu insani keyfiyyətlər doktor Cavidə xas olan xüsusiyyətlərdir. Bunu onun xatirələrindən və haqqındakı yazılardan bir daha aydın görmək olur.

Tariximiz üçün gərəkli olan bir sıra faktları özündə əks etdirən S.Cavidin xatirələri və onu tanıyanların Cavidlə bağlı fikirləri həm İranda, həm də keçmiş SSRİdə hökm sürən rejimlərin senzurasının təzyiqi altında uzun illər işıq üzü görə bilməmişdir. Bağlı arxivlərin açıldığı, həqiqətlərin yazıldığı indiki şəraitdə keçmişimizə aid bir sıra qaranlıq məsələlərə işıq salmağa imkan yaranmışdır. Bu imkandan faydalanaraq 50 dən artıq "ev dustağı" olmuş S.Cavidin xatirələri oxucuya təqdim olunmaq imkanı əldə etmişdir. Oxucu, görkəmli siyasi ictimai xadim, həkim, folklorşünas tədqiqatçı alim doktor Salamulla Cavidin "Xatirələr"i əsasında onun keçdiyi ömür yolu ilə müxtəsər olsa da tanış olacaqdır.

Doktor S.Cavidə rəhmət, oxucuya isə bu kövrək Xatirələr" i diqqətlə oxumaqda səbir diləmək arzusu ilə:

Əkrəm MİŞOVDAĞLI

ÖVLADLARIMA XİTAB

Əziz oğlanlarım!

Mən bu xatirələrimi yazıb başa çatdırarkən yaşıma artıq 68i keçmişdi. Yəqin ki, bu dünyanın bir neçə illik qonağıyam. Sizə nə bir vardövlət, nə də sərvət qoya bilmədim. Mən və ananız 35 ildən çox təbabət sahəsində çalışsaq da var dövlətimiz 1326cı ildə (1947) 21 min tükənə aldığımız evdir. Bu evi alarkən dosttanışlardan aldığım borcu bir təhər ödəyə bildim. Allahdan başqa bir kimsəyə borcum qalmayıb. 50 il xalqımın azadlığı yolunda əlləşdim və buna peşman deyiləm. Sizə qoyub gedəcəyim sərvət bu xatirələrimdir. Oğlanlarım, ümid edirəm ki, bu xatirələr sizin əlinizə çatacaq və siz də onun nəşrinə səy edəcəksiniz. Xatirələrin nəşri atanızı kiməsə tanıtdırmaq üçün deyil, olubkeçənləri olduğu kimi millətə, məxsusən cavanlara çatdırmaqdır. Qoy bilsinlər ki, onlardan əvvəlki nəsil vətənin, xalqın taleyinə biganə olmamışdır. Mənim yazdığım xatirələr, eyni zamanda ananız Bikəxanımın qırx il müddətində mənim yolumda çəkdiyi zəhmətin, əzab əziyyətin bir parçasıdır.

Xatirələri indiki İran mühitinə uyğun yazdığımından bəzi məsələlərin üstündən keçdim, bəzisinə isə geniş izahat verməyə lüzum görmədim. Hər şeyi qısa və mühitə uyğun yazdım. Yəqin ki, məni başa düşəcəksiniz...

İrandakı mühitə uyğun ona görə yazdım ki, bəlkə burada təkmil və təshih etdikdən sonra çap etdirə biləm. Buna müvəffəq olmasam ömrümün 50 illik bir dövrünü əhatə edən bu qeydləri çap etdirməyə çalışın. İstəyirəm biləsiniz ki, sizin ananız 40 il müddətində mənim ictimai fəaliyyətimin dəstəyi, sizin tərbiyəçiniz, əvəzsiz insan olub. Onun qədrini bilin, rahatlığına çalışın. Xatirələrimdə onun adını tez-tez çəkməyimin səbəbi onun mənim yolumdakı əzabları və fədakarlıqlarını yad etmək xatirəsidir.

Üzünə 21 il həsrət qaldığım əzizim Azad! Bizim ürəyimiz səni görmək üçün necə çırpınırsa, yəqin ki, sən də öz valideynlərini, doğmalarını görmək həsrəti ilə yaşayırısan. Mən səni oxumağa yola salanda bilməzdim ki, belə aynlıq, belə həsrət olacaq. Nə edək? Dözməliyik, bu da bir qismətdir.

Azad, sənə salamət olmağın arzulayırıq. Güman edirəm ki, yaxşı həkim olacaqsan. Xanımından, uşaqlarından müğayət ol. Uşaqların yaxşı təhsil alması və bəədəb olması üçün çox çalış.

açıqsöz

Ümidvarıq ki, hər şey yaxşı olacaq, darıxma!

Əziz oğlum, Nikzad, sənin tərəqqi etməyin və müvəffəqiyyətin bizi xoşhal edir. Bundan artıq yüksəliş və uğurlar arzulayıram. Sevgili xanımının rahatlığına çalış, ataanamı da unutma. Biz həmişə sizinlə nəfəs alırıq.

Əzizim Behzad, ümidvaram aldığın ixtisası müvəffəqiyyətlə mənimsəyəcəksən. Bilikli, xalqa yarayan mütəxəssis olacaqsan. Sənətini təkmil öyrənməyə səy et.

Oğullarım! Sənət üzrə bilik və təcrübənizi artırmaqdan heç vaxt əl çəkməyin. Böyük Nizaminin sözlərini yadda saxlayın:

"Kamil bir palançı olsa da insan Yaxşıdır yarımçıq papaqçılıqdan".

İnsanlara kömək etməyə çalışın. Sizə pislik edənə də yaxşılıq edin. Unutmayın ki, atalar deyib: "Yaxşılığa yaxşılıq hər kişinin işidir, yamanlığa yaxşılıq nər kişinin işidir". Bağışlamağı bacaran olun! Sizə salamatlıq və uğurlar arzusu ilə atanız:

Salamulla Cavid.

HƏYATIMDAN LÖVHOLƏR

Mənim keçdiyim həyat yoluna aid çoxlu qeydlərim. olsa da xatirə yazmaq və b) i xatirələrlə özümü kiməsə tanıtdırmaq fikrindən uzaq olmuşam. Lakin həyatım kəşməkeşli hadisələrlə dolu olduğundan, hələ sağlığımda ikən mənə böhtan deyilib, şəxsi atıldığını görüb, bu eybəcərliklərin gerçəklikdən uzaq olduğunu və şəxsi münasibətlərə bağlılığını nəzərə alıb həqiqətləri olduğu kimi söyləməyi vacib saydım. Qeydlərimi və hafizəmdəkiləri nizamlayıb "Xatirələrimi yazmaq qərarına gəldim. Qeydlərimi farsca 19, türkcə 15 məktəbli dəftərinə köçürüb, çox böyük çətinliklə İran sərhəddindən kənara böyük oğlum Azada çatdırma bildim. Özümün makinada çap etdirdiyim xatirə qeydlərimi, şah dövrünə və ondan əvvəl milli nehzət zamanına aid yazılarımı da Bakıya, Azada yolladım.

Əslində xatirələr üçün əsas olan qeydləri mən Riza şahın QəsrQacar zindanında həbsdə, sonra isə Kaşanda sürgün həyatı keçirərkən, daha sonra Tehrandə və Təbrizdə siyasi işlərdə çalışarkən, 21 Azər nehzətindən sonra bir müddət ev dustağı və sonra həbsə alınarkən "cızmaqara" etmişdim. İndi bu yazıda mən onları səflə qələmə gətirirəm. Bu işi görməyə məni sövq edən bir cəhət də var: Tarixə çevrilmişləri sonrakı nəsələ çatdırmaq, keçdiyim ömür yolunun uğur və uğursuzluqları ilə onları tanış etməkdir.

Böyük Allahın adı ilə xatirələrimi qələmə alıram

Mən Salamulla Molla Haşım oğlu Cavid 1900cu ildə Güney Azərbaycanın Xalxal bölgəsinin Nirov kəndində kasıb bir ailədə anadan olmuşam. Atam Haşım qismən savadlı olduğundan ona Molla ləqəbi vermişlər (o zaman qismən savadlılar çox vaxt belə adlandırılırdı). Mən ana nəvazişindən erkən məhrum olmuşam. Dayım arvadı mənə analıq eləmiş, hətta onun südü ilə böyümüşəm. Gözümü açandan dayımın xanımı Dürrəni gördüyümdən onu doğma ana kimi tanıyıb, ana qədər sevirdim və həmişə (hətta indi də) özümü bir övlad kimi ona borclu sayıram. Dayımın xanımı Dürrəni "Ənnə" deyər çağırırdım. O mənə qarşı qayğıkeş, diqqətli və mərhəmətli olmuşdur. Allahdan ona rəhmət diləyirəm.

UŞAQLIQ İLLƏRİ, İLK TƏHSİLİM

İlk təhsilim "Quran" dərsi olmuşdur. Dayım arvadı Dürrə (bundan sonra xatirələrimdə onu həmişə çağırtdığım kimi "Ənnə" yazacam) 6 yaşım olarolmaz öz qardaşı arvadı Canımbalanın yanına "Quran" dərsi keçməyə qoymuşdur. Mən bir müddət burada qızlarla birlikdə "Quran"ı öyrənməyə başladım. Sonra Molla Hüseyin adlanan bir şəxsin mədrəsəsinə getdim və burada "Quran"ı oxumağı başa çatdırdım.

Məni öz övladı kimi böyüdən dayım Məhərrəm Nəsrulla oğlu siyasi görüşlərinə, hökumət əleyhinə olduğuna və bunun üçün də təqib edildiyinə görə biz gizli şəkildə Quzey Azərbaycana Bakıya köçməli olduq.

Molla Hüseyn mədrəsəsində mən "Quran"ı çox yaxşı səviyyədə oxumağı öyrənmişdim. "Yasin"i və ondan sonrakı surələrin çoxunu, "Ərrəhman", "Yəsəbəh", "İnnaənzəlna" və digər surələri əzbər bilirdim. Molla Hüseyn "Quran"ı yaxşı öyrəndiyimdən mənə əvvəlinci şagirdlərimdən sayırdı. Hər işdə, təhsildə, oyunda (atat, xanxan, qaçdı tutdu, topərəbi və s.) əvvəlinci olmağa can atardım. Bunu hər kəsdə yaxşı keyfiyyət sayıram.

Həmişə çalışardım məktəb yoldaşlarım və məhəllə uşaqları mənə kasıb tanımasınlar. Onlar nə qədər pul xərcləseydilər, mən də o miqdarda xərcləməyə çalışardım. Pulu olub ağlayan, qıtmır (simic) adamdan uşaqlıqdan xoşum gəlməz. Qənaət israfçılığın ziddinədir, simiclik isə pis "xəstəlik"dir, ona tutulanlar ondan çətin ayrılır. Uşaqlıqda da, cavanlıqda da, yaşa dolanda da bu "xəstəlik"dən uzaq olmağa çalışmışam. Mənə yaxından tanıyanlar bunu yaxşı bilirlər.

13

Biz Bakıya 1910cu ilin qışında gəldiyimizdən dərslər ili başlanmışdı və bir neçə ay keçmişdi. Vaxt itirməmək üçün dayım Məhərrəm mənə Hacı Ənam Xalxali adlı bir şəxsin məktəbinə yazdırdı. Növbəti dərslər ilində Bakıdakı "İttihad" məktəbində təhsilimi davam etdirdim. Dayımın maddi imkanları az olduğundan paltar, məktəb ləvazimatı və cib xərcliyimdən korluq çəkirdim. 1914cü ildə Məmmədəli xan Tərbiyət "İttihad" məktəbinə müdir təyin olundu. O, yaxşı və əla oxuyan şagirdlərə maddi yardım göstərdiyindən, mənim də vəziyyətim yaxşılaşdı, dayımın maddi yükü bir qədər yüngülləşdi. Ağabala adlı bir xeyirxah sərvət sahibi 1012 uşağın təhsillə bağlı xərcini üzərinə götürmüş. Məmmədəli xan Tərbiyət mənim də adımları o siyahıya salmışdı. O siyahıda mənimlə bərabər Mirzə Rəhim Bayramzadə, İsmayıl Hidayətzadə, Hüseyn Rizazadə, Əli Yusifzadə və başqaları da var idilər.

1918ci ilə qədər geyim və məktəb ləvazimatı almaq xərclərindən azad olduq. Oxuya oxuya "Təməddün" məktəbində də dərslər verirdim. Səhərlər "Təməddün" də dərslər verib, günortadan sonra Gimnaziya təhsil alırdım. Artıq əlimə gələn puldan ev xərci üçün dayıma da kömək edirdim. Gimnaziyanı bitirdikdən sonra xeyirxah insanların köməyi ilə təhsilimi Moskvada davam etdirdim.

Mən rus dilini "İttihad" dan yaxşı öyrənmişdim. Bu işdə rus dili müəllimim Kərimağa Hüseynovun əməyini həmişə qiymətləndirmişəm. 3 dostumla birlikdə Moskvaya təhsil almağa yollandıq. Moskvaya gedib çatmaq nəqliyyat cəhətdən o vaxt çox da asan deyildi. On gün gəmi ilə su

üzərində yol gedib (gəmi nasaz idi) Türkmənistana çatdıq. Piyada, sonra qoşqulu nəqliyyatla bir təhər Aşqabada yetişdik. Burada "İttihad" məktəbində mənə dərs demiş müəllimim Kərim Ağa Hüseynovla rastlaşdım. Onun köməyi ilə biz Moskvaya yollandıq. İctimai elmlərə nisbət təbabətə böyük marağım var idi. Bu maraq məni Tibb İnstitutuna daxil olmağa sövq etdi. Bir müddət Bakı Tibb İnstitutunda, sonra Tehran Tibb Universitetində təhsil aldım. Tehranda oxuyarkən dayımın vəfatı, Ənnəmin kimsəsiz qalması məni yenidən Bakıya dönməyə məcbur etdi. Əslində İrandan Bakıya dönməyimə başqa səbəb də var idi. Mən 1921-ci il Lahutin başçılığı altında Azərbaycanda (Təbrizdə) baş verən hərəkatda iştirak etdiyimdən dövlət tərəfindən təqib olunanlar siyahısına düşmüşdüm¹. Bakıya qayıtdıqdan sonra tibbi sahədə təhsilimi davam etdirdim. Ali məktəbi qurtarıb həkimlik diplomunu aldıqdan sonra təkmilləşdirmə kursunu keçmək üçün Moskvaya getməli oldum.

SEVƏNDƏ GƏRƏK ÜRƏKDƏN SEVƏSƏN!

(Xatirələr kiçik ixtisarla verilir)

Doktor Cavidin yazılarından bəlli olur ki, o, həyat yoldaşı Bikəxanımı çox sevirmiş. Bunu xatirələrdə Bikəxanımın adının tez-tez hörmət və məhəbbətlə çəkilməsindən, Bikəxanımın ona qəlbən bağlılığından, həyat yoldaşı olmaqdan əlavə hər cür çətinliyə sinə gərən, səbirli, dözümlü mübarizə yoldaşı kimi oxucuya təqdim olunmasından aydın görmək olur.

Dünyasını dəyişənə qədər Cavidə sadıq olmuş, onun uğrunda böyük əzab və əziyyətlərə mətanətlə tab gətirmiş bu qadın əslində bədii ədəbiyyata gətirilməyə layiq bir Azərbaycan qadınıdır. Biz bu qadın haqda dediklərimizin canlı epizodlarını Cavidin xatirə yazısından aydın görəcəyik.

İZDİVAC

Mən ata anamı erkən itirdiyimdən dayım Məşədi Məhərrəmin himayəsində və onun ailəsində yaşamağa başladım. Dayımın həyat yoldaşı Məşədi Dürrənin Ənnəmin mənim həyatımda,

tərbiyəmdə, cəmiyyətə, xalqa yarayan bir gənc kimi yetişməyimdə ana qədər müstəsna zəhməti və qayğısı olmuşdur. Bu gözəl insanın mənə olan qayğısı və yüksək insani dəyərlərini heç vaxt unuda bilmərəm. Günlərin bir günü Bu haqda Tabrizdə çıxan "Səhər" dərgisində 13 tir, 1382, s.16 bəhs olunur (tərtibatçıredaktor).dayımın dostu (1919cu il) Məmmədəli öz ailəsi ilə İrandan gəldi və Bakıda məskunlaşdı. Bir neçə müddət (məskunlaşanaqədər) o, ailəsi ilə bizdə qaldı. Onun o vaxt 56 yaşında olan qızı Bikəxanım, həyat yoldaşı və qayınanası (Ağabacı) bizdə qaldıqları müddətdə Ənnəmə çox isinişdilər. Biz bir ailə kimi mehriban yaşadıq. Məmmədəli əmi ev tutub bizdən köçdükdən sonra da bu iki həmsəhərli ailə arasında səmimi münasibətlər, qohumdan artıq yaxınlıq və mehribanlıq hökm sürdü. Məmmədəli əmi dövrünün savadlı adamlarından idi. Onun dayımla dostluq və yoldaşlığı çox erkən yaranmışdı. Onlar hələ Bakıya gəlməmiş mən Məmmədəli əminin bacısı oğlu Mirzə Rəhim Bayramzadə ilə tanış və dost idim. "İttihad" məktəbində birgə oxuyurduq, bir gəzər, bir dolanardıq, çox vaxt o da bizdə qalardı. Məmmədəli əminin ailəsi bizdə qaldığı vaxt dayımın ona Bikəxanım haqda yarızarafatla: "Məmmədəli, bu qızı Salamulla üçün saxla" deməsi, "bu qız sizin" deyərək Məmmədəli əminin cavab verməsi, mənəim zehnimdə dərin iz salmışdı. Bu isə sonradan yenidən həddibülüğa çatmış Bikəyə qarşı eşq və məhəbbətə çevrildi. Dayım dünyasını dəyişdisə də Bikəyə qarşı mənədeki sevgi dəyişmədi, sabitləşdi və ruhən mənə özünə daha artıq cəlb etdi. Mən həddibülüğa çatdım, Bakı Tibb İnstitutuna daxil oldum, təhsilimi Moskvada davam etdirdim, Təbrizə, Tehrana getdim, sonra yenidən Bakıya döndüm. Bakıda mən azərbaycanlı azadixahalarla getdikcə daha artıq tanış olurdu. Bu tanışlığın dairəsi Moskvada, Təbrizdə və Tehrandada olarkən bir qədər də genişləndi. Mən Tibb İnstitutunda oxuyarkən artıq siyasət meydanında idim və ömrümün son dəqiqələrinə qədər xalqımın xeyrinə, onun azadlığı üçün bu meydandan çıxmıdım. Mən Tibb İnstitutunda oxuyarkən Bikəxanım da Bakı Mamalıq Məktəbinə daxil olmuşdu. Mən Bikəni ancaq anası və nənəsi arabil bizə gəlib Ənnəylə teatr və ya konsertə gedərkən görüşdüm. Çox nadir hallarda onunla rastlaşdırdım. Hər görüş ona qarşı olan məhəbbətimi sanki daha da qızısdırırdı. Tədricən hiss edirdim ki, Bikəyə qarşı başımdakı sevgi macərəsi getdikcə mənə rahat buraxmır. Lakin bu gizli məhəbbəti kiməsə açmaq, "o qızı sevirəm" kəlməsini bəyan etmək mənəim üçün müşkülə çevrilmişdi. Arabir özözümə "o qız mənəimdir, atası rəhmətlik dayıma söz verib. Dost dostuna verdiyi sözü tapdalamaz" fikirləri ilə təskinlik verirdim. İşin çətinliyi bir də orda idi ki, həkimlik fəaliyyətimə başlarbaşlamaz vətənim Azərbaycanla bağlı siyasi fəaliyyətim Bikənin dalınca "sürünməyə", onu harada isə tək tapıb fikrimi çatdırmağa imkan vermirdi. Bikə onu sevdiyimi bilirdi... Dayımın olmaması işimi çətinləşdirmişdi. Hər halda, kişinin

kişi ilə hər hansı sevda haqda söhbəti daha asan olur.

Bir gün Bikəxanım anası ilə bizə gəlmişdi. Mən də yadımda deyil hansısa sənədi götürmək üçün evimizə getdim, lakin onu görərkən evə nə üçün gəlməyim də yadımdan çıxdı. Pis iş görmüş adam kimi Bikəni və anası Kübra xanımı görərkən qıpqırmızı oldum, elə bil bədənimdən bərq (elektrik) keçdi, özümü ələ aldım, salamlaşdım. Başını aşağı salmış Bikəyə baxmaqdan doymasam da, abırhəyə xatirinə baxışlarımı, zorla da olsa başqa istiqamətə yönəltdim. Mənim kef əhvalımı çox böyük nəzakətlə soruşan Kübra xanım işlərimin necə getdiyini ilə maraqlandı. Təsadüfi olan bu görüşdən çox ürəkləndim. Bikə haqqında fikrimi Ənnəmə söyləyəcəyimi həmin günün sabahı qərarlaşdırdım. Özümdə cəsarət tapıb ana qədər sevdiyim Ənnəmə vaxtı ilə dayımın Məmmədəli əmiyə Bikə ilə mənim haqqında dediyi sözü xatırlatdım və bu sözün əmələ çevrilməsi vaxtının artıq çatdığını dedim. Ənnəmin mənə zillənmiş baxışlarındakı sevinci sözlə demək çətinidir. Ənnəm bu sözü məndən çoxdan gözləyirmiş kimi, Kübra xanımgilə yola düşdü. O, axşamçağı ora getdi ki, hamı evdə olsun. Ənnəm söhbəti açarkən, Məmmədəli onu dayımla neçə illər əvvəl sövdələşməsinə sadıq qaldığını, Kübra xanım Salamulla ilə qohum olmağa etiraz etmədiyini və Abacı (Kübra xanımın anası) xeyirdua verməklə bu qohumluğun baş tutduğunu bildirdilər. O vaxt mən Tibb İnstitutunun, Bikəxanım isə mamalıq məktəbinin tələbəsi idik. Bikəxanımla ailə izdivacımız az sonra başladı. Toy mərasimi düzəldi. O vaxt Bakıda minik avtomobilləri çox az idi və olan maşınlar da ali dövlət idarələrində işləyənlər üçün idi, taksi, filan, ümumiyyətlə, yox idi. Hüseynəli adlı bir dostum gəlini gətirmək üçün maşın söz versə də baş tutmadı. Belə olan təqdirdə əslən güneyli olan Hacı müəllim və Mirzəəğa Vəlizadə (Behbud) gəlin üçün kareta, mənə və dostlarıma isə bir fayton tutdu. Musiqi sədaları altında biz gəlini evə gətirdik və toy məclisi keçirdik.

Beləliklə, mən Bikəxanımla ailə həyatı qurdum. Bu ailə həyatının gələcək günlərdə Bikəxanım üçün nə qədər çətin, qorxulu, maddi və mənəvi sarsıntılı, nisgilli və iztirablı olacağını bilsəydi bəlkə də o, bu izdivaca getməzdi. Mənim siyasi fəaliyyətimlə bağlı ailəmin üzləşdiyi çətinliklər və müsibətlərlə, oxucu, sən sonrakı səhifələrdə tanış olacaqsan.

S. Cavid ailə qurmağın prinsipləri haqda

Doktor Salamulla Cavidin xatirələrində həddibülüğa çatmış cavanların ailə qurmaq və birgə yaşayışı haqda fikirləri maraqlıdır. S.Cavid xatirələrində sevibsevilən gənclərin ailə qurmaq

təşəbbüsündə aşağıdakı cəhətləri ön plana çəkir:

Salamulla Cavid valideynlərin oğlanın və ya qızın var dövlətinə tamah salıb, ailə həyatını bunun hesabına qurmasını nadanlıq sayır və vardövləti, pulu, sərvəti həyatın əl çirki hesab edir. S.Cavid tamah prinsipi üzərində qurulan ailələrdə həqiqi məhəbbət, qarşılıqlı hörməti, biribirini başa düşmək kimi ülvə hisslərin çox nadir hallarda olduğunu yazır.

S.Cavidin dediyi budur ki, "ailə qurmaq istəyən hər bir gənc hər şeydən əvvəl və hamıdan qabaq özünə güvənməlidir. Qurmaq istədiyi ailəni, uşaqları öz zəhməti, gəliri ilə saxlaya biləcəkmi? Bu suala tam olmasa da, nisbi müsbət cavab aldıqdan sonra o, ailə qurmaq təşəbbüsünə əl ata bilər. Ailə qurmaqda hər bir kəsin milliyyətinin, milli xüsusiyyətinin, adət ənənəsinin, əxlaq və tərbiyə meyarlarının çox böyük önəmi vardır. Ancaq hisslərə qapanıb ailə quran, istədiyi şəxsin əxlaqını yaxşı düşünmədən, milliyyətini, məzhəbini nəzərə almadan yalnız zahiri ilə maraqlanıb evlənenlər haqda dünya talaq statistikasına nəzər salsaq görürük ki, bu cür nikahların çoxu axıra qədər yaşamır".

S.Cavid həkim olduğundan nikaha girməmişdən əvvəl tərəflərin birbirinin sağlamlığını ətraflı öyrənməyi, evlənmə ərəfəsində hətta tibbi yoxlamadan keçməyi tövsiyə edir. "İdeal nikah həqiqi, təmənnaş, ülvə məhəbbətə əsaslanan, əxlaq, ailə, savad və dünyagörüşü cəhətdən biridigərinə azçox mütənəşib olan nikahdır. Bu ölçünü övladlarımıza, qohum, tanış və dostlarımıza aşılamağa çalışmalıyıq".

S.Cavid öz xatirələrində yeni ailə quranlara başqalarının, ən əvvəl qohum və dostların, elobanın maddi kömək göstərməsi üzərində dayanır və bu işin ulu babalarımızdan bizə keçib gələn dəyərlə bir adət olduğunu qeyd edir. Doktor S.Cavid yeni ailə quranların aşağıdakı şərtlərə əməl etmələrini vacib sayır:

Yeni ailə qurmaq istəyən gənc (oğlan və ya qız) kim ilə həyat quracağını özü müəyyənləşdirməlidir. Bu işdə valideynlərin və yaxın qohuməqrəbanın məsləhətini də nəzərə almaq gərəkdir;

Maddi imkan cəhətdən qızın ailəsi ilə oğlanın ailəsi arasında fərq çox olmamalıdır.

Ümumi məlumat, səviyyə, dünyagörüşü və savad dərəcəsində, eləcə də xasiyyətdə yaxınlıq

olmalıdır;

Sağlamlıq və yaş xüsusiyyəti mütləq amillərdəndir.

Öz şəxsi həyatını yuxarıdakı prinsiplər əsasında quran

Salamulla Cavid həyat yoldaşı Bikəxanımın qurduğu ailədən razı qaldığını xatirələrində dönə-dönə qeyd edir. "təmiz və təmənnasız sevgi üzərində qurulan ailələr üçün həyatda heç nə müşkül yarada bilməz. ailədəki sevgi bütün çətinliklərə qalib gələn qüvvədir", S.Cavidin bu fikri onun qurduğu ailənin timsalında inkarolunmaz həqiqətdir.

AİLƏ HƏYATIMIN İLK GÜNLƏRİ

Mənim cavanlığım, ümumiyyətlə, həyatım qaynar, maddi, siyasi və mənəvi müşküllərlə dolu olub. Həyatda ən xoşbəxt, asudə və qayğısız günlərim ailə qurduğum ilk günlər olub desəm yanılmaram. İnsan təkcə o vaxt xoşbəxt ki, sevdiyin, seçdiyin və istədiyin adamla həyat qurursan. Bu mənada mən də dünyanın xoşbəxt adamlarından sayıla bilərəm. Ailə həyatımızın ilk günlərində konsert və tamaşalara getməyə, yaxın dostlarla vaxt keçirməyə, şənəlməyə, birgə fikirləşməyə, kədər və sevincimizi bölməyə vaxt tapırdıq. 1917-ci ildə Rusiyada, xüsusən Volqa çayı ətrafında baş vermiş şiddətli aclıq nəticəsində Qafqaza, xüsusən Qafqazda o vaxt sənaye və mədəniyyət mərkəzi olan Bakıya çoxlu rus ailələri pənah gətirmişdi. Elə ailə üzvlərindən olan ortayaşlı qadın ev işlərində Ənnəmə köməklik etdiyindən, Bikəxanım demək olar ki, ancaq təhsilini davam etdirməklə məşğul idi.

Ailə həyatımızın ilk günlərindəki "cavanlıq dövrü" çox da uzun çəkmədi. Vətən dərdi, millətimin azadlığı Bakıda təhsil alan və işləyən güneyli gənclər sırasında getdikcə məni də düşündürməyə, narahat etməyə başladı. Necə deyərlər, xəbərim olmadan azadlıq yolunun burulğanına düşdüyümü gördüm. Bu burulğanlı mübarizə yolu nə qədər çətin, məşəqqətli və ızdıranlı olsa da, azadlığa və qurtuluşa olan inam bu yolu sənin üçün tilsimli bir cazibə qüvvəsinə çevirir. Ailə qurduğum ilin ilk yayında "ictimai iş üçün"1 mən Naxçıvana getməli idim. Xoşbəxtlikdən həmin yay Bikəxanımın

açıqsöz

oxuduğu məktəbin qızları Qara dənizə ekskursiyaya (səyahətə), anası Kübra xanım isə Təbrizə getməli oldu. Mən Bikəxanımı tələbə dəstəsi ilə səyahətə yola saldıqdan sonra Kübra xanımı da özümlə Naxçıvana apardım. O, Culfa yolu ilə Təbrizə getdi. İki ay Naxçıvanda "ictimai işlər üzrə tapşırığı" yerinə yetirib, Bakıya döndüm və təhsilimi davam etdirdim.

Təbiətən mən qonaq getməkdən çox, qonaq qəbul etməyi xoşladığımdan evimiz qonaqqarasız olmurdu. Qonaqlara layiqli xidmət göstərməkdə Ənnəmin və Bikəxanımın xüsusi zəhmətləri olurdu. Bikə cavan olsa da, anası və böyük nənəsi ona evdarlıq işlərini, ləzzətli yemək hazırlamağı yaxşı aşıladiqlarından mənim bu cəhətdən heç vaxt narahatlığım olmamışdı. Qədim azadixahlardan çoxu, o cümlədən Heydər Əmoğludan tutmuş Mirzə Axundzadəyə qədər güneylilərin çoxu bizim ocağın əziz qonaqları olmuşlar.

1929cu il ailəmizin həyatında uğurlu il sayıla bilər. Həmin il ilk övladım oğlum dünyaya göz açdı. Vətənim və xalqım haqda arzu və istəyimə uyğun olaraq oğlumun adını Azad qoydum və onun xalqına, millətinə, yurduna yararlı insan olmağını arzuladım.

Azad dünyaya gələndən sonra mən tibb institutunu, Bikəxanım isə mamalıq şöbəsini bitirdi. Bikəxanım bir müddət dövlət təyinatı ilə Bakı ətrafında, Pirşağı kəndində işləməli oldu. Mən tibbi sahədə biliyimi artırmaq və bəzi "ictimai işlərlə" bağlı Moskvaya getməli oldum. Artıq bu zaman Bikə xanım öz sənəti üzrə Bakıda işə düzəlmişdi.

Mən Moskvaya getmək ərəfəsində ƏnnəmDürrə Hacı Şərif qızı, dayım Məhərrəmin vəfalı həyat yoldaşı, doğma ana qədər sevdiyim bir insan qəflətən xəstələndi. Onun müalicəsi ilə müntəzəm məşğul olub, sağlamlığını bir qədər bərpa etdikdən

"Xatirələr"də "ictimai iş" siyasi fəaliyyətə işarədir, işin məzmunu açıqlanmır (tərtibçiredaktor). sonra Moskvaya yola düşdüm. İki ay Moskvada qalmışdım ki, Ənnəmin vəfatı xəbəri gəldi. Dünyalar qədər sevdiyim və ehtiram qail olduğum bir insanı itirmək məni çox sarsıtdı. Mən Bakıya dönənədək qohumlar, dostlar, İran Maarif Cəmiyyəti Ənnəmi böyük izzət və hörmətlə torpağa tapşırılmışlar. Ənnəmin məzarı üstündəki gül qalağı dəfn mərasiminin dərin təşəkkürlərə layiq səviyyədə keçdiyindən xəbər verirdi.

BİZ İRANA KÖÇMƏLİ OLDUQ

Arazın o tayından hər gün müxtəlif məzmunlu xəbərlər gəlirdi. Bu xəbərlər sırasında Riza xan hakimiyyətinin getdikcə qəddarlaşması, zor və zopanın işə düşdüyü haqda sözsöhbət daha çox idi. Vətən səmasını qara buludlar Riza xan diktaturasının vahiməsi bürüməkdə idi. Belə bir vaxtda vətəndəki həmfikirlərim mənə İrana gəlməyə, mübarizəyə qoşulmağa çağırırdılar. Bu haqda, demək olar ki, hər gün, hər həftə Təbrizdən mənə sifarişlər gəlirdi.

İrana dönmək işində çətinliklərim var idi. Əvvələn, təzə ailə qurmağım, körpə uşaq, Bikəxanımın farsca heç bilməməsi, ən başlıcası ataanasından ayrı düşməsi və s. İrana köçməyi çətinləşdirirdi. İrandakı siyasi mühitin mənə üçün xoş olmayacağını, təqib olunacağımı və həbslərə düşəcəyimi də təsəvvürümə gətirirdim. Bunlar mənə qorxutmurdu. Nigarançılığım Bikəxanım və Azaddan idi. Əslində biz vətənə getsək də ora Bikə üçün qərbət və tamamilə yeni mühit idi, Bakıdan sonra ...

Getmək, vətənə dönmək, xalqın dərdinə, ehtiyacına yaramaq bu fikirlərlə yaşayırdım və İrana köçməyi tam qərarlaşdırdım, bu haqda fikrimi Bikəxanıma, onun valideynlərinə bildirdim. İrana köçməyimiz reallaşdı. Bakıdakı evimizi Bikəxanımın valideynlərinin ixtiyarında qoyduq. Bikəxanımla Moskvada olarkən mən "ictimai işlərim"lə yanaşı həkimlik fəaliyyətimə aid sənədləri də səhmana salıb, İrana köçmək haqda vizanı da əldə etmişdim. Bakıda son gecəməzi xətrini çox istədiyim, gənclik və mübarizə dostum Mirzağa Vəlizadəgildə (İranda o, doktor Behbud ləqəbi ilə tanınırdı) keçirməli olduq. Mən Mirzağa ilə bir otaqda yatdım, səhər açılanadək dərdləşib, gələcəyimizin üfüqlərini müəyyənləşdirməyə çalışırıdım. Mirzağanın mərhəmətli anası Ənnəm qədər mənə mehriban və əziz idi.

Səhər açıldı, biz Bakı ilə, qohuməqrəba, dost və tanışlarla vidalaşdıq. Ailəmiz gəmi ilə İrana doğru yollandı. Gəmi sahildən uzaqlaşdıqca Bakı mənə daha doğma və əzəmətli görünürdü. Mənim uşaqlığım, gəncliyim bu şəhərdə keçmişdi. Orta və ali təhsili bu şəhərdə almışdım. Azadlığın mübarizə qazanına burada düşmüşdüm. İlk sevgimi, ailəmi və ilk övladımı Bakıda tapmışdım. Bakı o zaman, indi də, yəqin ki, gələcəkdə də biz türklər üçün əvəzolunmaz bir məkan, cazibə mərkəzi, əziz və doğma diyar olacaqdır.

Bizə göstərdiyin qayğıya görə həmişə var ol, Bakı! Əlvida, Bakı!

Türkmənistanə doğru istiqamətlənən gəminin göyərtəsindən Bakının görüntüsü gözümüzdən itənə

qədər ona həsrətlə baxdıq. Artıq Bakı görünmürdü. Bikəxanımın gözlərindən axan yaş, yanaqlarında sanki donub qalmışdı. Mən Bikəni heç vaxt belə kədərli, məzlum və məhzun görməmişdim...

YOLUMUZ İMAM RİZA ŞƏHƏRİNƏDİR

Biz artıq Aşqabad şəhərindəyik, buradakı dostlarımın evində bir neçə gün qaldıqdan sonra 1930cu ilin payızında (oktyabrın 14də) İran sərhəddini keçib müqəddəs Məşhəd şəhərinə daxil olduq. Mən İrana gedərkən daxilən nigarançılıq keçirirdim və bu haqda Bikəxanıma bir söz demirdim. Bakıda olarkən "İttihad" məktəbinə məxsus pulun bir qismini mənimsədiyinə və aramızda ciddi fikir ayrılığı olduğuna görə Yəminəlmülk İsfəndiyan adlı şəxslə ciddi ixtilafımız var idi. O, artıq İranda idi. Mən zənn edirdim ki, o, məni İranın dövlət orqanlarına "təhlükəli adam" kimi tanıtdıracaq. Həbs olunmağımdan daha çox qürbətdə olan Bikəxanımın və Azadın taleyi məni narahat edirdi. Xoşbəxtlikdən heç bir hadisə baş vermədi. Biz Məşhəddəki dostların evində bir neçə gün qaldıqdan sonra özümüzmə müvəqqəti də olsa mənzil kirayə etdik.

Məşhəddə o vaxt yeganə həkim olan ağayə doktor Müazed orta səviyyəli bir cərrah idi. O, Bikəxanımın təhsil almış və təcrübəsi olan bir mama olduğunu eşidib, bizə gəldi və Bikə xanıma onun çalışdığı xəstəxanada işləməyi təklif etdi. Təklif qəbul olundu və Bikə xanım mamalıq üzrə işə başladı. Az müddətdə çox xəstə müraciət etdiyindən işi xeyli ağır idi və çox vaxt aparırdı. Lakin məvacib də pis deyildi, 45 günə 75 tımən məvacib vermişdilər. Bu Bikə xanımın İranda aldığı ilk əmək haqqı idi.

Bizim Məşhəddə qalmağımızın əsas səbəbi tibbi diplomlarımızın təsdiqi ilə bağlı idi. Əvvəllər bu təsdiqi əyalət səhiyyə şöbəsi edilmiş. İndi bu səlahiyyət ancaq Tehrana verildiyindən biz ora getməyə hazırlaşdıq.

Tehrana getməmişdən əvvəl bizə Məşhəddə vətəndaşlıq pasportu verilməli idi. Mən özümə və xanıma pasport götürər kən "Cavid Sabit" familini təklif etdikdə qarşı tərəf (pasport verən) "Cavid Sales" yazılmasını "məsləhət" gördü. Mən ələcsiz qalıb, mübahisə açmadım. Tehranda

pasport alarkən "Cavid Sabit" familiyasının yazılışına müvəffəq oldum. Vətəndaşlıq pasportu aldıqdan sonra tibbi təhsil üzrə diplomlarımızın təsdiqi üçün Tehrana müraciət etdim. Məşhəddə Bikəxanıma müraciət edənlərin sayı gündəngünə artırdı. Tehrana gedib orada yaşayıb və işləmək üçün bizə pul gərək olduğundan çox vaxt mən balaca Azadla qalır, ona qulluq etməli olurdum. Başqa çarə yox idi...

Məşhəddə köhnə tanışlarımın yaşadığını bilirdim. Əvvəl onlarla məktub vasitəsi ilə əlaqə saxlayırdım, sonra bilavasitə görüşdük. Bunlardan biri Bakıdan tanıdığım Sərtibpur idi. Onun Mahafəridə adlı xanımı Bikəxanıma tez isinişdi, xüsusi ehtiram və səmimiyyət göstərdi. İkinci tanışım vaxtilə Bakıda əczaçılıqda oxuyan Peymani idi. Peymani Bakıda tələbəm olduğundan mənə qarşı hörmətini daha yüksək qatda göstər di. O, xanımını Bikəxanımla tanış etdi. Çox alicənab və son dərəcə mehriban insan idi. Məşhəddə qaldığımız bir neçə ay ərzində Bikəxanım azmaz farsca danışmağı və fikrini başa salmağı öyrənmişdi. Axı biz türklər farscanı çox tez öyrənmək məharətinə malik insanlarıq.

Biz üç aya qədər Məşhəddə yaşadığımız. Tibbi fəaliyyətə icazə almaq məqsədi ilə Tehrana getmək zəruri oldu. Tehrana köçməyimizi mənim ictimai fəaliyyətim də tələb edildi. O zaman Məşhəddən Tehrana müntəzəm nəqliyyat işləmədiyindən bir neçə nəfərlə birlikdə bir süvari (minik) maşınını kirayə etdik və bir neçə gündən sonra 1930cu ilin bir payız günü gəlib Tehrana çatdıq.

QORXULU TEHRAN

Tehran o vaxt azadlıqsevər insanlar üçün getdikcə qorxulu bir şəhərə dönmüşdü. Rıza xan öz qara diktaturasını xalqın qəzəbindən qorumaq üçün amansız cəza maşınını işə salmışdı. Mən isə yaşamaq və ictimai borcuma əməl etmək üçün qərrib bir gəlini körpə uşağı ilə bu müdhiş mühitə gətirmişdim. Qabaqda məni nələr gözlədiyini hələ çox da aydın dərk etmirdim. Tehrandə ilk günlər mehmanxanada yaşadığımız. Sonra köhnə dostlarımdan Yusif Tacbəxşi, Dadizadəni, Şəki bani və başqalarını gördüm. Bu adamlar mənim ictimai fəaliyyətimlə əlaqədar yoldaşlar idi. Nə Bakıda, nə Məşhəddə, nə də Tehrandə mənim ictimai fəaliyyətimdən Bikəxanım tam xəbərsiz idi. İctimai iş dalınca gedərkən mən Bikəxanımın nəzər diqqətini şəxsi işimlə bağlı istiqamətə yönəldirdim.

açıqsöz

Tehranda ilk axtardığım adam S.C.Pişəvəri idi. O, bizim İran mühitində siyasi fəaliyyətimizi istiqamətləndirən və həqiqi vəziyyətlə bizi tanış edən əsas şəxsiyyət idi. Mən Pişəvərini Bakıdan tanıyırdım. Onun Tehranda olması xəbəri məni çox sevindirdi. Pişəvərinin Şimranda Qazizadə adlı dostumuzun bağında olduğunu öyrəndim və vaxt itirmədən Dadizadə ilə onun görüşünə getdik. Bu görüşdə Pişəvəri məni ilk dəfə gördüyüm yeni yoldaşlarla tanış etdi. Pişəvəri vəziyyətimlə ətraflı tanış olduqdan sonra mənə ehtiyatlı olmağı və hələlik köhnə dostum Yusif Dadbəxşin evində yaşamağı məsləhət gördü. Yusif Dadbəxş köhnə azadixahlardan idi. Xanımı Bakıda Bikəxanımla bir oxumuş və bizim evdə yaşamışdılar. Onun İrana qayıtmağına əhəmiyyətli köməyim dəymişdi. İrana gəldikdən sonra Abadanda məskunlaşmışlar. Sonra siyasi fəaliyyəti Riza xan xəfiyələri tərəfindən izlənilmiş, Abadandan mərkəzə Tehrana təbid (sürgün) olunmuşdu. Tehranda bacısı və bacısı qızı ilə birlikdə bir həyətdə ev icarə etmişdilər. Həmin həyətdə iki otağı bizim ixtiyarımıza verdiklərindən mehmanxanadan ora köçdük. Bu, bizim Tehranda ilk ailə komamız ıdı. Yeməyimizin xərcini birlikdə çəkirdik və hamımız bir qazandan qidalanırdıq. Mənim yaşayış yerimi bilən yoldaşlar ora qonaq gəlir, məsləhətləşir, fikir və mülahizələrimizi bölüşdürürdük. Bikəxanım tədricən bu yeni mühitə uyğunlaşır və farsca lüğət ehtiyatını artırır. Tehrana gələndən 23 ay sonra mən də, Bikəxanım da Maarif Nazirliyindən tibb üzrə diplomlarımızın təsdiqini aldıq və beləliklə, öz ixtisasımız üzrə işləməyimizə icazə verildi. Nəfəsimiz bir qədər açıldı. İxtisas üzrə işləmək üçün ümid yarandı. Yaşamaq və mətəb açmaq üçün qonaq qaldığımız iki otaq bizə kifayət etmədiyindən, 3 otaqlı və münasib həyəti olan bir evi icarəyə götürdük. 2 otağı özümüz, 1 otağı isə mətəb üçün ayırdıq və evin qabağına tablomuzu vurduq. Ev bir qədər gözədəyimli yerdə olmadığından əvvəlcə xəstələrin sayı çox az idi, lakin tədricən artmağa başladı. Mənim başım siyasi fəaliyyətə qarışdığından çox vaxt mətəbdə xəstələri Bikəxanım qəbul edirdi. Azadla və ev işləri ilə qulluqçu məşğul idi. Mətəbdən gələn gəlir dolanışığıımıza yetirdi. Diplomlarımızın təsdiqində və mətəbin açılışında bizə kömək edənlərə bir qonaqlıq da verdik ki, onların yaxşılığı müqabilində xəcalətdə qalmayaq.

1931ci ilin yay ayı idi. Dostum Yusif Tacbəxşin ailəsi ilə Tehran ətrafına gəzintiyə getdik, əyləndik, istirahət etdik. Bakım tərək edəndən bu, Bikəxanımla ilk istirahətimiz idi. Mən ürəyimdə Allaha yalvarırdım ki, bu cür istirahət və gəzinti çox olsun, bununla da Bikəxanım qəribliyi unutsun. Deyir" sən saydığını say, gör fələk nə sayır ".

RIZA ŞAH XƏFİYYƏSİ AZADIXAHLARIN OVUNDA

Riza şah ölkədə, əyalət mərkəzlərində və xüsusən Tehranda elə bir mühit yaratmışdı ki, polis və hərbi orqan məmurlarından əlavə gizli xəfiyyə əlindən nəfəs almaq mümkün deyildi. Mənə xəbər verdilər ki, dostlarımızdan bir neçə nəfər, o cümlədən yaxşı tanıdığım Şəkiba və Əli Şərqi həbsə alınıb. Bu xəbər eyni səngərin əsgəri kimi, təbii olaraq məni sarsıtdı. Mən özümün o qədər də hiss etmədiyim kefi qaçmış və fikirli halda evə gəldim. Vəziyyətimi sezən Bikəxanım nə üçün bikef olduğumu soruşduqda, özümü ələ alıb zarafatla "niyə bikef olmayım, daha mənə qapını yanınla açırsan" deməklə onun fikrini başqa istiqamətə döndərməyə çalışdım. O, həssas və ağı qaradan tez seçməyi bacaran bir insan olduğundan, yəqin ki, zarafatıma inanmadı və onun da çöhrəsində fikrə dalmaq cizgiləri göründü. Yuxanda qeyd etdiyim kimi, Bikəxanım mənim siyasi fəaliyyətimdən, mübarizə məramım dan tam xəbərsiz idi. Mən onun xəbərsiz qalmasına çox çalışırdım, ona əlavə bir qayğı yaratmaq istəmirdim, həm də mənim tutduğum yolun prinsipi hər bir azadixahdan, o cümlədən məndən də belə hərəkət etməyi tələb edirdi.

PİŞƏVRƏİNİN HƏBSƏ ALINMASI

Gizli fəaliyyətdə böyük məharətə malik olmasına baxmayaraq Riza şah xəfiyyəsi Pişəvrənin də izinə düşə bilmişdi. Pişəvrə özü bu təhlükəni hiss etdiyindən bir hadisə baş verən təqdirdə nə etməyi, siyasi işi necə, kimlə və hansı istiqamətdə aparmağı mənə və onunla həmməslək olanlara demişdi. Bir neçə gün çəkmədi ki, Pişəvrəni həbsə aldılar. İşin ağırlığı mənim üzərimə düşdü. İndi nəinki mətbəddə işləməyə, heç evə getməyə belə vaxt tapmırdım. Bəzən gecələr belə evə gələ bilmədiyimdən Bikə külfətlə qalmalı olurdu. Vəziyyət mübarizəni dərin qatlara, xəfiyyəni çəşdirmaq istiqamətlərinə keçirməyi tələb edirdi. Bunun üçün işləməkdən, fəaliyyətin sürətini artırmaqdan başqa yol yox idi. Bəzi məsələlər haqda Pişəvrənin xanımına müraciət etmək lazım olanda belə mən xəfiyyənin şübhələnmədiyi adamlar vasitəsi ilə bu işi edirdim. Bir gün Pişəvrənin xanımının mənə göndərdiyi sifariş, mənim də xəfiyyəə caynağına keçməyimdən xəbər verdi. Mən neçə vaxt əvvəl ağayə Pişəvrəyə öz adım və imzamlı bir qəbz (çek) vermişdim. Pişəvrəni xəfiyyə məmurları qəflətən yaxalayarkən çeki məhv etmək onun yadından çıxır (və ya onda belə bir çekin

olmasını unudur). Pişəvəri xanımına deyir ki, sən doktor Cavidə çatdır ki, mənim onunla əlaqəmi çək vasiləsi ilə bilmişlər. Doğrusu, bu xəbər mənə çox ağır təsir etdi. Əvvələn, Pişəvəridən sonra işlərin mərkəzində mən idim, xətləri, yolları başqa yoldaşlara nisbət daha çox bilirdim, kimləri, harada, necə iş görmək tapşırığının çoxu mənə həvalə edilmişdi. Digər tərəfdən, böyük, qorxulu Tehranda Bikəni körpə uşağı ilə qoyub getmək əzabı, vicdanımı rahat buraxmırdı. Axı Bikə burada qərib idi!

AZADLIĞIN SON GÜNÜ

Çek əhvalatından sonra mənim də ələ keçəcəyimə şübhəm yox idi. Polis xəfiyyə təqibindən yaxa qurtarmağa heç nəyin kömək edə bilməyəcəyi mənə aydın idi. Aydın olmayan qərib Bikəxanımla körpə Azadımın taleyi idi. Mübarizənin qurbanlar tələb etdiyini, bu yolda min bir əzabəziyyət, zindan, sürgün və s. olduğunu əvvəldən göz altına almışdım. Darda qalan, haqqı tapdalanan millətini azadlığa çıxarmaq yolunda çəkilən əzablar, mənəcə, bir də ona görə şirindir ki, sən uzaq qaranlıqdan işıqlı sabahın üfüqlərini görürsən. O işıqlı sabah üçün hər şeyi qurban verməyə dəyər. Bu ideya, bu qayə mənə rahat, asudə həyatdan mübarizə burulğanına apardı. Bunun üçün nə o vaxt, nə də indi peşiman olmamışam və yəqin ki, bundan sonra da olmayacağam.

Mən həbsə alınacağımı Bikəxanıma demək məcburiyyətində idim. Bir sıra məktub və sənədləri ona verib hansı yerə, kimə çatdıracağını tapşırıdım. Bu sənədlər içərisində bir məktub ciddi siyasi məzmun daşıyırdı. Mən sübh tezdən evimizin yaxınlığındakı hamama getdim, sanki zindana hazırlayırdım. Hamamdan çıxdıqda bir şəxs mənə izlədiyini hiss etdim. Qapıya çatarkən bir polis nəfərinin də buralarda gəzişdiyini gördükdə məsələnin nə yerdə olduğunu anladım. Otağa daxil olarolmaz küçə qapısının döyüldüyünü eşitdik. Külfət qapıya getdi, mən isə Bikəyə sənəd və məktubları gizlətməyi dedim. Qapı açılarkən mənə izləyən şəxs və polis evə daxil olub, həbs olduğumu bildirdikdən sonra tibbi kabinetdən tutmuş hər yeri və hər şeyi (hətta yorğandöşəyi) axtarmağa başladılar. Bikəxanım sənəd və məktublar ələ keçməsin deyər, onları yandırmağa vaxt tapmadığından cırıb tikətikə etmişdi. Polis cırılan kağızların nə olduğunu soruşduqda Bikə özünü itirmədən "o taydakı valideynlərimdən aldığım məktublardır" dedi. Səriştəsiz polis cırılmış

məktubların tikələrini yapışdırıb mətləbi anlaya bilərdi. Yaxşı ki, onun buna fərsəti çatmadı.

1931-ci il martın 13-də polis əhatəsində Baş Xəfiyyə İdarəsinə doğru addımladıqca yarımçıq qalmış işlərim, zavallı Bikənin taleyi, körpə Azadımın gələcəyi haqqında düşüncələr məni rahat buraxmırdı. Düşünürdüm ki, Bikənin vəziyyəti çox ağırlaşdı. Təkbaşına işləmək, uşaq saxlamaq, ev dolandırmaq, üstəlik polis və istintaq orqanlarına ayaq döymək, zindana yemək, palpaltar aparmaq tək, qərib bir qadın üçün çox ağır yük idi. Mən qorxurdum ki, Bikə bu ağır yükə tab gətirməyə... Onda bəs Azadımın axırı necə olar? Bu suallara cavab tapmamış polis idarəsinə çatdığımı gördüm.

ZINDANDA İLK GÜNLƏRİM...

Məni müşayiət edən xəfiyyə məmurları 1931-ci ilin Novruz bayramına bir həftə qalmış "Siyasi Təminat" adlanan idarəyə təhvil verdilər. Bikəxanım arxamca həmin idarəyə gəlib öyrəndi ki, mən burada gecələməli olacam. Buna görə mənə yüngülvari yataq dəsti çatdırdı. Məni ilk istintaq edən, sorğu suala tutan Mirzə Həsən Firuzəş adlı kobud və zalım bir adam idi. O, ilk gecə bir neçə dəfə məni istintaqa çəkdi.

İstintaqda səsləndirilən suallar bunlar idi: Təşkilatınızın adı, harada yerləşir, rəhbər orqanınız?

Siz milləti niyə qızıdırırsınız, bu işdə son məqsədiniz nədir?

Komintern və kommunist mərkəzlərlə əlaqəniz, aldığınız göstərişlər?

İrandakı dostların, qohumların kimlərdir və daha kimlərlə əlaqən var?

İrana köçüb gələrkən hansı tapşırıqları almısan? və s.

Səhərə yaxın nəzarətçi məni Nəsrullah İsfəndiyan adlı şəxsə təhvil verdi. Səhər Bikəxanımı da istintaqa çağırıdılar. Bikəxanım siyasi fəaliyyətimdən demək olar ki, xəbərsiz olduğu üçün onun dindirilməsindən mənə zərər dəymədi. Onu saxlamayıb evə buraxdılar. Məni Siyasi Təminat İdarəsinin "Keşikçi komsionu" adlanan bölməsinin nəzarətinə tapşırdılar. Bir qayda olaraq,

açıqsöz

tutulanlar əvvəlcə bir neçə gününü burada keçirməli olurdular. Keşikçi komsionunun nəzarətində qaldığım 78 gün ərzində Bikəxanım hər gün mənə üçün yemək və s. gətirirdi. Ona və Pişəvərinin xanımına bizi guya Novruz bayramına qədər buraxacaqlarını demişdilər. Lakin bu, yalan oldu. İsfənd ayının son günləri idi (1820 mart). Komsion otağında eşitdim ki, köhnə tanışım Musa Xozistanini də həbs ediblər. Səhər Bikə mənə yemək gətirəndə Tacbəxşin, Dadizadənin də həbsə alındığını, Tacbəxşin bacısı və bacısı qızının da tutulduğunu dedikdə təşkilata xəfiyyənin yol tapdığına şübhəm qalmadı.

Siyasi həbslər çoxaldıqca zindandakılara qarşı təzyiq və zorakılıq güclənirdi. Məni komsionun tabeliyindən çıxarıb ümumi zindana göndərdilər və kimsə ilə görüş qadağan edildi. Bikəxanım istintaqımı aparən Mirzə Hüseynə müraciət etdikdə o cavabında: "Doktor Cavid sualları doğru cavablandırırsa, ancaq o vaxt azad ola bilər" demişdi. İlk dəfə idi ki, Novruz bayramını zindanda keçirdim. 1718 gündən sonra mənə yeni istintaqım başladı. İstintaqı yenə Mirzə Hüseyn Firuzəş aparırdı. O, istintaqın çoxunu gecəyarı apardığından yuxusuzluq mənə əldən salırdı. Adamları tanımağımı, haradan tanıdığımı, onlarla necə həmkarlıq etdiyimi və bu işlərdə məqsədin nə olduğunu təkrartəkrar soruşan Mirzə Hüseyn istədiyi cavabı almadıqda əsəbiləşir, söyür və hədələyirdi. Bu vəziyyət onu cana gətirdiyindən yaşamaq üçün ağır və dəhşətli olan 1 nömrəli zindana köçürülməyimi əmr etdi. Gecə ikən yatacağımı qoltuğuma verib 1 nömrəli zindana gətirildim. Qaranlıq, dar zindan otağı bit və taxtabiti ilə zəngin idi. Gecələr yatmamaq, gündüzlər işə taxtabiti öldürmək zindan. məşğuliyyətimə çevrildi. Zindan tərəfindən verilən naharı yemək mümkün olmadığından evdən gələn yeməyi gözləyirdim. Məni aclıqla imtahana çəkdikləri üçün evdən gətirilən yeməyi qəsdən saatlarla gecikdirirdilər. Bu minvalla mənə 93gün cəhənnəm qədər əzablı olan qaranlıq, bitlərin qaynadığı təkadamlıq kamerada saxladılar. Yuxarıda dediyim kimi, mənə istintaq edən Mirzə Hüseyn zətan çox zalım adam idi. Növbəti dəfə istintaqımı 2ci mərtəbədə apardığımdan zindanın həyəti oradan aydın görünürdü. Həyəətə baxan zaman mənə yemək gətirən Bikəxanımı və balaca Azadımı gördükdə qəhər mənə boğdu, ürəyimdə ağladım. Bəlkə də Mirzə Hüseyn bu mənzərəni qəsdən yaratmışdır ki, mənə təsir edə bilsin, istədiyi cavabları məndən alsın. O, mənə xanımı və oğlumu göstərib öyüdnəsihət verdi və hər şeyi açıb deməklə bu əzaba son qoymağı tövsiyə etdi. Mən isə bu zalım ağanın "mərhəmətli öyüdlərini" qulaqardına vurub, əvvəlki cavablarımı təkrar edirdim. Müstəntiq xanımı təbid (sürgün) edəcəyi ilə mənə hədələsə də, onun üçün müsbət nəticə alınmadı.

açıqsöz

Bikəxanımla görüşlərimin birində (bütün görüşlər nəzarətçinin iştirakı ilə olurdu) evdə tək qalmaqdan xoflandığımı dedi. Mən icazə ilə Xalxalda yaşayan bacım Xoşqədəmə bir məktub yazdım. Əmim oğlu Bilaldan isə Bikəxanıma imkan daxilində maddi köməklik etməyi xahiş etdim. Bacım gəldi, Bikəxanım təklidən qurtardı. O, mənə yemək gətirər kən ixtisası üzrə işləmək üçün dövlət orqanlarına müraciət etməyi məsləhət gördüm. O, bununla bağlı yazdığı ərizəni polis rəisi Ayırım vasitəsilə Dərbarda (şah sarayında) belə işlərə baxan Teymurtaşə ünvanlamış, o da öz növbəsində Səhiyyə Nazirliyinə bu haqda göstəriş verdiyindən Bikəxanım ayda 25 tımən (o vaxt bu çox da pis maaş deyildi) məvaciblə dövlət xətilə öz ixtisası üzrə polis xəstəxanasında işə düzələ bildi. Bu, bacımla Bikəxanımın dolanması üçün kifayət edirdi. Bikəxanım 18 tımənə kirayə etdiyimiz evdən çıxıb, daha ucuz olan 2 otaqlı mənzilə köçməklə ailə büdcəsindəki çətinliyi aradan qaldıra bildi.

Zindan otağının ağır şəraiti, havasızlıq mənə tədricən əldən salırdı. Mən Bikə ilə görüşəndə özümü süni olsa da şax, gümrah, əhvalruhiyyəsi yaxşı olan bir adam kimi göstərməyə çalışırdım ki, dərdinin üstünə dərd qoymayım. Demə, o, mənim hərəkətimdəki süniliyi duymuş və zəifləməyim bir tibb işçisi kimi onun diqqətini çəkib, narahat etmişdi. O, mənim xəbərim olmadan zindan rəisinə ərizə ilə müraciətində zindan vəziyyətimi bir qədər yüngülləşdirməyi xahiş etmişdi. 93 gündən sonra gündə bir saat mənim yatdığım otağın qapısının açıq qalmasına icazə verildi. Bu, mənim sağlamlığımı saxla maq və darıxmağımı qismən azaltmaq üçün pis imkan deyildi. Mən yatdığım şöbədə xeyli tiryəki, araqxor, qumarbaz və s. pozğun məhbuslar var idi. Yüz minnət və yalvarışdan sonra qapımın 24 saat ərzində cəmi 2 saat açıq qoyulmasına icazə verildiyi halda, pozğun məhbusların qapısı 23, bəzən saatlarla açıq qala bilirdi. Mənə kimsə ilə danışmaq, adi söz soruşmaq belə qadağan olduğu halda, tüfeyli məhbuslar birbiri ilə istədikləri qədər danışır, hətta zarafatlaşa da bilirdilər. Mənim qapımın 2 saatlıq açıqlığı uzun çəkmədi. Məhbuslardan milliyətcə erməni olan Qazar Simoniyan adlı birisi (onunla söhbətdən heç xoşum gəlmirdi) başımı lazımsız söhbətə tutub, heç gərəyim olmayan müxtəlif məzmunlu məlumatlar verirdi. Demə, növbətçi polis bizə göz qoyurmuş. Mənim Simoniyanla söhbət etdiyimi Mirzə Hüseynə çatdırdığından 2 saat qapımın açıq qoyulması ləğv edildi. Erməni ilə nə mövzuda danışmağımıza aid istintaqda çoxlu suallara cavab verməli oldum. Bikəxanımın zindan rəisinə təkrar ərizə ilə müraciət etməsini və erməni Simoniyanla söhbətimin heç bir siyasi məzmun daşmasını nəzərə alıb bir gündən sonra qapımın 2 saat əvəzinə 1 saat açıq qalmasına icazə verildi.

AZADI GÖRMƏK İSTƏDİM...

Zindanda yatarkən, gəzərkən, bəzən də xırda hava keşdən bayıra boylanarkən hey Azad gözümün önünə gəlirdi. Övladlar valideyn üçün eyni istəyə malikdir. Lakin ilk övladın valideyn tərəfindən daha çox sevildiyini deməyə bəlkə ehtiyac da yoxdur. Artıq 2 ilə yaxındır mən Azadı görmürəm. Onun isti, məsum və mənim üçün əziz olan çöhrəsini qaranlıq zindanda yatar kən ara bir yuxularda görürdüm.

Azad üçün yaman darıxmışam! Bu haqda fikrimi Bikəxanım zindana növbəti dəfə yemək gətirərkən dedim və xahiş etdim ki, çətin də olsa Azadı zindana mənimlə görüşə gətirsin. Bikə mənə bu haqda nə hə, nə də yox cavabı verdi, ancaq gözlərindən axan yaş onun sifətində dayanıb, muncuqlandı. Mən Azad haqda söhbət açmağıma peşman oldum, axı onsuz da Bikənin dərdi ağır idi və bu dərdi mən yaratmışdım, üstəlik ona yeni dərd verirdim. Bikəxanım haqda yazanda, danışanda mən bu həqiqəti dönə dönə qeyd etmişəm və edəcəyəm: Bikə qeyrətli, namuslu və ailəsi yolunda ağır məşəqqətlərə tab gətirən və bu haqda heç vaxt zarımayan, şikayətlənməyən müqəddəs bir insan idi. Bu cəhətdən o, türk qadınlığına bəlkə də örnək ola bilər. Bəzən elə düşünürəm ki, o, insan cildində yerə gələn və mənim qismətimə çıxan əzabkeş, pak mələk idi (əstəğfürullah).

Növbəti dəfə zindanın keşikçisi məni görüş otağına çağırırdı. Başa düşdüm ki, Bikə yenə yemək gətirib. Mən Bikəxanımı, yanında yaraşlıq və təzə paltar geymiş 23 yaşlı Azadı görərkən bütün əzablarımı unudtum. Kövrəldim, ağlamaq istədim. Özümü Azada tərəf atdım. Uşaq məni saqqalı və zindan paltarında gördüyündən, bir qədər də yəqin unuduğundan qorxub nəre çəkdi və özünü anasının üstünə atdı. Nə qədər dilə tutub nəvaziş, yalvarış etdimsə bir nəticə alınmadı. Azad, necə deyərlər, dəvə nalbəndə baxan kimi mənə tərstərs baxır və vahiməli şəkildə özünü anasının qucağına bacardıqca bərkbərk sıxırdı.

Oğlumla, körpə Azadla zindandakı görüşüm bax belə kədərli sonluqla başa çatdı. Bikəxanım və Azad evə, mən isə qaranlıq zindana yollandım.

Mənim qaldığım 1 nömrəli koridor adlanırdı. 1ci mərtəbədə yerləşdiyindən qaranlıqdan əlavə çox kəşif və nəmli idi. Qapı açılarkən içərinin ağır havası daha tez hiss olunurdu. 2 nömrəli koridordakı zindan otaqları bizimkindən bir qədər yaxşı idi. Bir gün mənə çatdırdılar ki, 2ci koridordakı siyasi məhbuslardan Camal Şirinlu və Həsən Həsənzadi 2ci koridorun 1ci otağından şərti azadlığa

buraxılıb, Pişəvəri və Firuzi isə 3cü otaqdan QəsrQacara köçürüldülər. Mən vəziyyəti Bikəxanıma söylədim. O öz növbəsində mənim səhhətimin pisləşməsi ilə bağlı 1ci koridordan 2ci koridora köçürülməyimi zindan rəisindən xahiş etdi. 13 gündən sonra məni 2ci koridora köçürdülər.

QƏSR QACAR

Riza şah dövründə, Tehranın ətrafında siyasi məhbuslar və ağır dövləti cinayət etmişlər üçün tikilmiş bu zindan tikilən gündən özünün müthişliyi və dəhşətləri ilə İranda məşhurdur. Cəhənnəm və bəzən də gedərgəlməz evi adlandırılan bu qazamat çox zorakılıqların, məhkəməsizsübutsuz edamların, ağlagəlməz işgəncə, əzab və cinayətlərin şahidi olub. Onun dörd divarları arasında neçəneçə azadlıq istəyən insan, siyasi şəxsiyyətlər səssizsədasız qətlə yetirilmiş, haqqı, ədaləti istəyənlərin nəfəsi xəfələnmişdi. Qəsr Qacar zindanındakı daşların, divarların dili olsaydı Riza şahın qanlı rejiminin cinayətlərindən nələr danışardı... Qəsr Qacar o vaxt Tehranın ucqarında ona görə tikilmişdi ki, burada yatan məhbusların yaxınları ora çətin gəlibgedə bilsinlər. Zindana ancaq fayton, at və ulaqla (o vaxt başqa nəqliyyat vasitəsi, demək olar ki, yox idi) getmək mümkün idi. Piyada getmək böyük əzab idi. Bütün bunları nəzərə alaraq Bikəxanım mənim Qəsr Qacar zindanına aparılmamağıma çalışır və bununla əlaqədar gümanı gələn dövlət orqanlarının qapılarını açsa da, saysız müraciətlər etsə də bunlar hamısı nəticəsiz qaldı. Günlərin bir günü, axşamçağı məni zindan maşınına mindirib Qəsr Qacara gətirdilər. Qəsr Qacara o vaxt "Zendane mərkəzi" də (mərkəzi zindan) deyilirdi. Zindan müxtəlif koridorlara bölünürdü. Hər koridorda təqribən 20-24 otaq var idi. Siyasi məhbuslar zindan cəzasını təktək birotəqlı kameralarda, oğru, quldur və qatillər isə 78 nəfərlik iri kamerada çəkirdilər. Mən sakirlər i siyasi məhbuslardan ibarət olan 7ci koridora düşdüm. Koridorda rastlaşanda və həyəətə havaya çıxarılanda məhbusların bir-biri ilə danışmağına icazə verilirdi. Mən tanıdıqlarımdan Rəhim Həmdad və Yusif İftixarı burada gördüm. Ötəri söhbətləşdik. İki gündən sonra əzabkeş Bikə paypiyədə mənə yemək və dəyişək gətirib gəldi. Mən ona hər gün gəlməsini məsləhət görmədim. Həftədə iki dəfə gəlməsinə onun təkidi ilə razılıq verdim.

Bikəxanım işlədiyi xəstəxanada cərrah doktor Xarrati adlı şəxsin o ağır günlərdə ailəmə göstərdiyi

yaxşılığı heç vaxt unuda bilmərik. Rejim tərəfindən ailəmizin başına gətirilən faciədən xəbərdar olan doktor Xarrati müalicə və əməl vaxtı xəstələrdən aldığı puldan Bikəxanıma da pay verirdi. Bikənin aldığı məvacib və əlavə gəlir onların dolanmasına, həftədə iki dəfə mənə yemək gətirməsinə zorla çatırdı.

Bacım Xalxaldakı ailə vəziyyəti ilə əlaqədar Bikəxanımı tək qoyub getməli olduqda məsləhətimlə Bikəxanım Bakıdakı böyük nənəsini (ona Abacı deyərdik) yanına göndərməyi valideynlərinə yazdı. Çox çəkmədi ki, Abacı Tehrana gəldi və mən Bikənin təklif və köməksizlik fikrindən qismən azad oldum. Evimizin yaxınlığında yenidən açılmış uşaq bağçasına Azadın verilməsi Bikənin işini və üzərinə düşən ailə yükünü xeyli yüngülləşdirdi. Mənim tutulmağım, ev və ailə ilə bağlı xərclər evimizdə gözə dəyən və pula gedən nə varsa hamısının satılıb qurtarması ilə nəticələnmişdi. Bikəxanım deməsə də mən hiss edirdim ki, ailəm maddi cəhətdən çətinlik çəkir. Mən həbsə alınandan sonra qeyrətli dostların yardımını və köməkliliyi olmasaydı yəqin ki, ailəm maddi cəhətdən faciələrlə üzləşməli olacaqdı. Hazırkı vəziyyətdə evimizdə pula gedən bir fərş qalmışdı ki, o da dostum Riza Rustanın idi. Bu alicənab insana böyük ərkim çatdığından mən fərşin satılmasını və pulunun heç olmasa yarısının R.Rustaya verilməsini Bikəxanıma tapşırıdım. Rusta vəziyyəti nəzərə alıb heç pulun yarısını da almamış, xanımı utandırmamaq üçün o fərşi çoxdan yaddan çıxartdığını demişdi.

QƏSR QACARDAKILAR ACLIQ ELAN EDİR

Yuxarıda dediyim kimi, QəsrQacar zindanı koridorlara bölünürdü. Ədalət firqəsinə rəhbərlikdə və üzvlükdə suçla nanlar 2ci və 7ci koridorda saxlanılırdı. Onların sayı o vaxt 100 nəfərə yaxın idi və demək olar ki, hamısı əsasən azərbaycanlılardan ibarət idi (Təbriz, Ərdəbil, Astara və s.). Xaricdən İrana gəlib və burada həbs olunanlara yerli siyasi məhbuslara nisbətən bir qədər az kobudluq göstərilirdi. Buna baxmayaraq, siyasi məhbuslara qarşı zindan məmurlarının zorakılığı, təhqir və özbaşınalığı gündəngünə artırdı. Məhbuslara verilən yeməyin keyfiyyəti o qədər aşağı salınmışdı ki, bu yeməyi yeməkdən yeməmək yaxşı idi. Dəfələrlə olan etiraz və narazılığa baxmayaraq yeməyin keyfiyyəti düzəlmədi ki, düzəlmədi. Mədə pozğunluğu məhbusları əldən salmışdı.

açıqsöz

Əlacsız qalan məhbuslar aclıq aksiyası keçirmək qərarına gəldilər. Bu aksiyaya Pişəvəri başda olmaqla mən və bir neçə nəfər fəal yoldaşımız Rəhim, Həmdad, Kərimi, Yusif İftixar, Pursərtib və b. başçılıq edirdi. 2ci koridor ilə 7ci koridorda yaşayan məhbuslar arasında çətin də olsa əlaqə yarada bildik. Aclıq aksiyasının günü, vaxtı və müddəti haqda ümumi razılıq olduqdan sonra aksiyaya başladıq. Əvvəl səhər yeməyindən, sonra günorta və axşam yeməyindən tam imtina etdik və əlavə olaraq aşağıdakı tələblərimizi zindan rəisliyinə və yuxarılara çatdırdıq:

Siyasi məhbusların təklifini bir ayadək müəyyənləşdirmək.

Siyasi məhbuslara verilən yeməyin keyfiyyətini və kalorisini yüksəltmək.

Məhbusların bir-biri ilə təmasına və söhbət etməsinə icazə vermək.

Aclıq aksiyasının birinci günü zindan rəisi gəlib tələblərimizlə tanış olsa da onlara əhəmiyyət verməyib getdi. 2 ci gün yenə gəldi, bu dəfə biriki şirin söz işlədib yenə getdi. 3 cü gün məsələ böyüdü və yuxarıların diqqətini cəlb etdi, Baş Polis İdarəsindən və səhiyyə şöbəsindən adamlar gəlib bizi aksiyanı dayandırmağa və yeməyə təşviq etsələr də, yenə onlar üçün istənilən nəticə hasil olmadı. 4cü gün artıq aclıq aksiyası xəbəri şəhərə, ailələrə və sırası vətəndaşlara çatdığından, bu haqda söhbətin genişlənməsindən və yayılmasından qorxan rejim nümayəndələri bizi sakitləşdirə bilən tədbirlərə əl atmağa məcbur oldular. Aclıq aksiyası ilə bir neçə məhbusun öldüyü haqda yayılan şayiə siyasi məhbus ailələrini, qohumqardaşı narahat etdiyindən məhbuslarla görüşə gələnlərin sayı çoxaldı. Bixənanım da bu gələnlərin içərisində idi. Hadisənin çərçivədən çıxıb dövlətə problem yarada biləcəyindən çəkinən rejim başçıları aclığın 5ci günü Baş Polis İdarəsi həkimi Ələm dövləni, təhlükəsizlik orqanından general Ayırım və polis idarəsinin xüsusi nümayəndəsini zindana göndərdilər. Gələnlər məhbuslarla söhbət apararkən onların öz tələblərini yerinə yetirməkdə israrlı olduqlarını görüb bu tələbləri qəbul etdiklərini və icrası üçün günü sabahdan əməli tədbirlər görülcəyini bildirdilər. Bundan sonra aclıq aksiyasının dayandırılmasını qərarlaşdırdıq. Həqiqətən siyasi məhbusların yeməyində dəyişiklik oldu, keyfiyyət və çeşidə bir qədər əhəmiyyət verildi. Səhərlər yumurta, süd, günorta plov və s. verildi, lakin bu "xoşbəxtlik" uzun sürmədi.

Aclıqla bağlı mən bərk xəstələndim, zindanın xəstəxanasında neçə gün yatmalı oldum. Mənim peşə etibarı ilə həkim olduğumu bilən xəstəxananın həkimi ağayə doktor Firuzəş sağaldıqdan sonra

zindan xəstəxanasında qalıb ona kömək etməyi təklif etdi. Mən müxtəlif səbəblər (hər şeydən əvvəl koridorları bir-biri ilə əlaqələndirmək, məhbus yoldaşlarıma kömək etmək) üzündən bu təklifi qəbul etdim və xəstəxanada qalıb işlədim.

Zindan xəstəxanasında həkimlik fəaliyyətim çox çəkmədi. Bir gün köhnə "ədalətçi" dostum Pursərtiblə xəstəxana koridorunda söhbət edib, dərdləşərkən Naib Hüseynxan gördü. Bu haqda dərhal zindan rəisinə xəbər apardı, məni səhəri gün xəstəxanadan uzaqlaşdırıb, əvvəlki koridora köçürdülər. Bir müddət ayrı düşdüyüm yoldaşlarla yenidən görüşməyimdən xoşhal idim.

Günlər keçdikcə zindanda siyasi məhbuslara verilən yeməyin keyfiyyət və kəmiyyəti azalmağa başlayırdı. Mən Bikəxanıma zindana yemək gətirməməsini demişdim. Vəziyyət yenidən pisləşdikdən sonra həftədə bir dəfə yemək gətirməsini elə dedim ki, o, ac qalmağımdan xəbərdar ola bilmədi. Həftədə bir dəfə gətirilən ev xörəyini xəstə və bədəncə zəif düşmüş Məmmədbağır Ərdəbili adlı çoxdan tanıdığım zindan yoldaşıma yedizdirirdim Məmmədbağırın səhhəti məni çox narahat edirdi. O, gözəl insan, vəfalı dost idi. Mən onunla Bakıda Ədalət firqəsi sıralarından tanış idim. Vətəni, millətini sevən bir adam çox təəssübkeş və namuslu yoldaş idi. Məmmədbağırın xəstəliyi şiddətləndiyindən onu xəstəxanada yatırmalı oldular. Xəstəxananın həkimi və mənə bir həmkar kimi hörmət qail olan doktor Firuzəş evə getməyə hazırlaşdı ki, Məmmədbağır mənim qucağımda qan qusdu, onu xilas etmək, ölümün pəncəsindən qoparmaq mümkün olmadı. O, Riza şahın baş zindanında Qəsr Qacarın xəstəxanasında gözünü əbədi olaraq yumdu. Bu Ədalət firqəsinin QəsrQacarda ilk itkisi idi.

Pişəvəri və zindandakı dostlarımız Məmmədbağıra yas məclisi düzəldilər. Mübarizəmizdə içdiyimiz andı təzələdik.

Ərdəbil və Astarada tutulan 2 nəfər siyasi məhbus qəflətən azad edildi. Biz güman etdik ki, azad olmaq günü bizə də qismət olacaq və mən bu haqda Bikəxanıma zindana yemək gətirərkən ona da demişdim. O, bu xəbərdən çox sevindiğini gizlədə bilmədi. Onun gözlərindən axan yaş mənə bu dəfə sevinc yaş adlandırardım. Lakin... Deyir sən saydığım say, gör Riza şah nə sayır! Bu bayram o bayrama, o bayram o birisinə calandı, biz QəsrQacar zindanından yaxa qurtara bilmədik ki, bilmədik.

Azadixahları zindana saldıqdan sonra Riza şah dövlət dəstəgahında işləyənləri, ona az rəğbət

göstərən varlıları, mənəb və vəzifə sahiblərini də öz xəlbirindən keçirməyə başla dı. Siyasi idarədə yüksək vəzifədə işləmiş Şərif Əzazi, Məclis vəkili Solətəldövlənin oğlu, bəzi mazandaranlı mülkədarlar, hətta Teymurtaş kimi saray naziri və s. həbsə alınıb QəsrQacara gətirildilər. Bunların bəzisinə mən zindanda tibbi yardım da göstərməli olurdum.

Zindanın 7ci koridorundakı kameralar dolduğundan, orada siyasi məhbuslardan 2 nəfərin bir kamerada yaşamasına icazə verildi. Xoşbəxtlikdən ağayə Pişəvəri mənəmlə bir kameraya düşdü.

Xatirələrimin əvvəlində qeyd etdiyim kimi, Pişəvəri ilə mənəmlə tanışlığım lap cavan yaşlarımdan üzü bəri idi. Həm də biz həmkəndli idik. Onunla "İttihad" məktəbindən, Ədalət firqəsindən tanış idim. Mütaliəni çox sevən, iti düşünən, dönməz və bir qədər də emosional adam idi. Onunla zindan həyatındakı yaxınlığım mənə onu daha yaxşı tanımağa imkan verdi. Zindanda yatan cavanlara o bir müəllim, nümunə, əvəzolunmaz məsləhətçi idi. Pişəvəri ilə bir kamerada zindan həyatı sürdüyüm vaxt mənəmlə üçün maraqlı olan bir əhvalatı burada nəql etmək istəyirəm.

Pişəvəri teztez neft qabını gizlədə, onu gözdən kənar yerə qoymağa çalışardı. Mən bir gün bunun səbəbini soruşduqda, o, neft qabı üzərində ingiliscə yazılmış "Carcavıl" sözündən və İrandakı ingilis fitnəsindən xoşu gəlmədiyini, buna görə də neft qabını gözdən uzaq yerə qoyduğunu söylədi. Sonralar bu əhvalat yoldaşlar arasında yayıldı və xoşa gəlməyən şeyə və ya adama "Carcavıldır" deməyə başladıq. Bu "carcavıl sözünü 1945ci il 21 Azər nehzəti və ondan sonra Milli Hökumət dövründə teztez işlədərdik. Bu söz QəsrQacarda işlətdiyimiz söz idi. Pişəvəri Riza şahı hakimiyyətə gətirməkdə və məşrutə qanunlarına zərbə vurmaqda ingilisləri günahlandırır.

1931ci ildə İranın səhiyyə işlərinə bir nəfər general həkim, doktor Koloyd başçı təyin edildi. Həmin şəxs zindan xəstəxanalarına da baş çəkmək qərarına gəlir. Polis səhiyyə işlərinə başçılıq edən doktor Ələməddövlə və polis xəstəxana sının baş həkimi Xarrati (Bikəxanım onunla işləyirdi) zindana gəldilər. Bikəxanım da onları müşayiət edənlər arasında idi və başqaları ilə birlikdə ona da əvvəlcədən zindandakılarla danışmamaq tapşırılmışdı. Onlar 2ci koridora gəlib bizə baş çəkərkən Bikəxanım mənəmlə, ağayə Pişəvəri ilə ancaq baxışları və başını bir qədər aşağı əymək işarəsi ilə salamladı. Koloydun zindana baş çəkməsindən bir neçə gün sonra Qəsr Qacara öz mülk və torpaqlarını dövlətə (padşaha) satmaqdan imtina edən bir dəstə mazandaranlı mülkədar gətirildi. Zindanda daxili qaydanı daha artıq qorumaq bəhanəsi ilə məhbuslardan primusları yığdılar. Pul yığıb neçə məhbusun üzərində xörək qızdırıb, çay qoymaq üçün aldığı primusların yığıdırılması

açıqsöz

əslində siyasi məhbuslar üzərində təzyiğin artırılması idi. İndi hər bir məhbus zindan yeməyindən başqa bir şey tapmırdı. Ehtiyac olduğundan və hərəkətlərimdə ciddi qüsurlar tapmadıqlarından məni yenidən zindan xəstəxanasına həkim köməkçisi işinə dəvət etdilər. Xəstəxanaya səhər tezdən gedib, günortadan sonra kameraya gələrdim. Xəstəxanadakı siyasi məhbuslara şorba, yumurta, plov və s. qüvvətli yeməklərin verilməsinə nail olmağım üçün bu ələ düşmüş yaxşı fürsət idi. İnsafən xəstəxanaya məsul olan doktor Xarrati mənə bu işlərdə mane olmazdı. Bir gün növbəti dəfə işə gedərkən keşikçi polis qabağımı kəsdi və kameraya dönməyimi əmr etdi. Mən kameraya gəlib, əhvalatı Pişəvəriyə və Yavər Əhmədşana danışdım. O da bu işə təəccüblənib belə bir imkanın əldən getməsinə təəssüfləndi. Pişəvəri Poladı dəstəsindən olan Yavər Əhmədşana məsələnin səbəbini öyrənməyi tapşırırdı. Bizə nisbət çöllə arabir əlaqə saxlamağı bacaran Əhmədşan gəlib bildirdi ki, Riza şah sarayında ikinci şəxs kimi tanınan Teymurtaşın həbsə alınması və QəsrQacara gətirilməsi zindanın daxilində "intizamın" möhkəmləndirilməsinə, əslində məhbuslara qarşı təzyiğin artırılmasına səbəb olmuşdur. Zindandan buraxılana qədər bir də məni xəstəxanaya, tibbi işlərdə köməkliyə buraxmadılar. Çox çəkmədi ki, Riza şahın əmri ilə Teymurtaş zindanda ikən məhv etdilər.

1932ci ilin Novruz bayramı yaxınlaşırdı. Siyasi məhbusların bir dəstəsinin azadlığa buraxılacağı haqda sözsöhbət dolaşırdı. Hətta azad olacaq məhbusların adını da deyirdilər:

Pişəvəri, doktor Cavid, Rövşən Abdulla, Mirzə, Yavər Əhmədşan, Yusif, Rəhim və başqaları. Məhbus Muxtarinin qardaşı polis idarəsində işlədiyindən o bəzi "sirliləri" xəbərləri zindana ötürə bilirdi. Biz günləri sayırdıq. Lakin axır çərşənbə də oldu, Novruz da oldu, bizi azad etmədilər. Ailələrimizdən nigarançılıq olmasaydı, biz o qədər də darıxmazdıq. Zindan həyatına alışmışdıq, həm də Pişəvərinin keçmişdən, indidən və gələcəkdən etdiyi söhbətlər, mülahizə və fikirlər o qədər maraqlı idi ki, biz o fikirlərin cazibəsində idik. Sanki zindan mətinləşmək və mübarizə aparmaqda bizə çox gərək imiş. Qisası, onu demək istəyirəm ki, azadlıq mübarizəsi üçün zindan bir məktəbdir. Bizim QəsrQacar zindanında yatdığı mız zaman Pişəvəri və onun həmfikirləri əhatəsində olmaq, onların məfkurə və mübarizə amallarını bölüşmək doğrudan əvəzsiz məktəb idi. Zindan nə qədər gərəkli məktəb olsa da, onda çöldəki azadlıq, sərbəstlik yox idi. Ailəli adamın zindanda yatması çox çətin məsələdir. Ailənin məsuliyyətini unutmamaq, maddi təminat və başqabaşqa məsələlər haqda düşünməmək, narahat olmamaq mümkün deyil. Bu mənada zindan da yaşadığım günlər və illər mənim üçün çox ağır və dəhşətli olmuşdur.

Ənnəm rəhmətlik teztez deyərdi: "Bir yandan bağlayan xaliq, bir yandan açar". Heç elə bir qaranlıq gecə olmayıb ki, o, sabahla əvəzlənməsin.

1311ci ilin (1932) Novruzundan təqribən iki ay keçirdi. Axşam tərəfi saat 89 radələrində ağayə doktor Xruş zindana, mənimlə görüşə gəlmişdi. Bu qəfləti və bivaxt gəliş məni xeyli nigaran qoysa da, doktorun üzündəki təbəssüm və sevinc cizgiləri onun zindana xoş xəbərlə gəldiyini bildirirdi. Doktor Xruş ağzını qulağıma yaxınlaşdırıb yavaşdan: "Doktor Cavid, təbrik edirəm, sən də həbsdən azad olacağın haqda məndə məlumat var. Bu xəbəri yəqin ki, sabah xanımınız da sizə çatdıracaq" dedi.

Məni fikir götürdü. Bu haqda doğru çıxmayan çox xəbər eşitdiyimdən, doğrusu elə də inanmadım. Amma doktor Xruş ciddi adam olduğundan tərəddüddə qaldım. Mənim fikirlə olduğumu görə Pişəvəri, bizimlə qonşu kamerada yatan məslək dostumuz Yaruşənə üz tutub: "Cavidə nə olub?" soruşduqda, məsələni açıb onlara dedim. Onlar da bunun həqiqət olacağına mənim kimi şübhə etdilər. O gecə necə deyərlər, ilan vuran yatdı, mən yatmadım. Səhər saat 8də Bikəxanım zindana, mənimlə görüşə gəldi. Doktor Xruşun dediklərini o da təkrar etdi. Həmin gün saat 11də məni zindan maşınına oturdub siyasi idarəyə apardılar. Burada adı Cavanşir olan siyasi idarə məmuru mənə xeyli "öyüdnəsihət" verdikdən, rejim əleyhinə mübarizədən uzaqlaşmış, öz peşəmlə məşğul olduğumdan, ailəmə yazığı gəlməyindən danışdıqdan sonra mənim həbsdən azad olunub Kaşana sürgün edilməyim haqda yuxarıların əmrini oxudu və digər məhbusların da tezliklə azadlığa çıxacağını bildirdi.

KAŞANA GETMƏYƏ HAZIRLIQ

Mən QəsrQacarda Kaşana sürgün olunmağım barədə xəbəri alan kimi bu şəhərlə bağlı məlumat toplamağa, əhalisi, abhavası və s. haqda çox bilməyə çalışdım. Öyrəndiyim bu oldu ki, Kaşan çox da böyük olmayan, İran ərazisinin mərkəzində yerləşən və inzibati bölgüdə Tehran əyalətinə (ostan) daxil olan şəhərdir. Əhalisi o vaxt 3035 min nəfərdən çox deyildi. Gəlmələr bu şəhərdə çoxdu. Ölkə üzrə bu şəhər nəfis toxunmuş, xalçaları və müxtəlif çeşidli saxsı qabları ilə məşhurdur. Burda olan əqrəblər əhali üçün ilin yay fəslində çox qorxulu həşəratdır. Görmədiyim, olmadığım bir

şəhərə ilk dəfə ailəlikcə getmək çox da asan iş deyil, xüsusən də zindandan yenidən azad olmuş cibi boş, "şübhəli" adam olasan.

Mən azadlığa buraxılan kimi, əvvəlcə ailəmin maddi imkanı ilə maraqlandım. Bu sahədə vəziyyət heç ürəkəçən deyildi. Bixəyanımda 12 günlük yeməyə çatan pul var idi, üstəlik 23ay ev kirayəsi ödənilməmişdi. Bundan başqa, Kaşana getməyimizlə əlaqədar olaraq Abacını və xalacanı Təbrizə yola salmalıydım. Həbsə alınarkən bir dostumun verdiyi 25 tükəni saxlamışdım. Köhnə bakılı dostum Əjdər Əlizadədən və Ələsgər Bağırizadədən borc aldım. Bir qədər də evdə qalmış xırdaxuruşdan satıb yol pulu düzəlttik.

Həbsə alındığım ilk günlərdə məhbəsdə bir dövlətli tacirlə tanış olmuşdum, onun ünvanı yadımda qalmışdı. Mən onu tapıb, vəziyyətimi sözlə çatdırırsa da, o özünü o yerə qoymadı, köməklik və ya borc verməkdən danışmadı, fəqət xeyri bu oldu ki, qonşu dükanda Hacı Məmmədağlı adlı bir kaşanlı tacir ilə məni tanış etdi. Həmin kaşanlı tacir də öz növbəsində "Kaşan Ticarət Otağı" rəisi Hacı Seyid Məhəmməd Ələvi adlı bir adama məni tanıtdırdı. Özümün həkim, həyat yoldaşımın peşə etibarını ilə mamaçı olduğunu bildirdikdə S.Ələvi sevindi və bizə də ürəkdirək verdi ki, Kaşanda həkim yoxdur, işiniz yaxşı gedər. Bu sözləri eşidən "məhbəs tanışım" Hacı Məmmədağlı ürəklənərək Kaşandakı evlərinin ünvanını verib "bizdə gedib qalarsız" dedi. Mən ev sahibinə 3 aylıq kirayəni yaxın vaxtlarda ödəyəcəyim haqda qəbz verib, qarajda Kaşana gedəcək maşının vaxtını və gediş haqqını öyrənib evə döndüm və hazırlıq işlərini tamamladım. Zindandan çıxarkən Pişəvəri ilə xudahafizləşəndə o, bir müddət gözə dəyməməyi, heç kimlə əlaqəyə girməməyi tapşırmış, izlənəcəyimi demişdi. Biz Kaşana getmək tədarükünü qurtarar qurtarmaz siyasi idarənin müfəttişi İsfəndiyari səhər tezdən bir nəfərlə bizə gəldilər. Yenə evdə hər şey dəqiq yoxlanıldı, gözdən keçirildi və məni təkrar aparıb müvəqqəti həbs otağına saldılar. Bu otağa tutulub gətirilən 10 nəfərdən Şərifini və Əmirxizini əvvəldən tanıyırdım. 3 gün müvəqqəti həbs otağında qaldıqdan sonra yenə Cavanşir adlı məmur (hansı ki, əvvəlki istintaqlardan onunla tanış idik) əlimə ağ kağız və qələm verib aşağıdakı cümlələri yazmağı əmr etdi:

Zendəbad İttəhadə Karegəran!

Zendəbad əvvəle Meh!

Zendəbad İrane azad!

Sən demə, əl ilə yuxarıda yazılmış şüarlar may bayramı ərəfəsində Tehran küçələrinin divarlarına yapışdırılıbmış və buna görə də siyasi idarə şübhəli bildiyi adamları dərhal həbsə alaraq onların xətlərini divara yapışdırılmış vərəqlərdəki xətlə tutuşdururdu. Siyasi idarə məmurunun mənim haqda şübhəsi düz çıxmadığından həbsdən azad edildim (Sonrakı illər öyrəndim ki, həmin şüarları Məşhədi Kaviyan yazdırıb divarlara yapışdırılıbmış).

SALAM, KAŞAN!

Rıza şah məmuru olsa da, məni son dəfə istintaq edən ağayə Cavanşir insafla desəm, ürəyi yumuşaq adam idi. Mənimlə, ailəmin vəziyyəti, təhsil və ixtisasımızla azçox tanış olduğundan onun hərəkətlərində mənə kömək etmək meyli olduğunu hiss edirdim. İstintaqdan sonra mənə Tehranı tez tərk etməyimi məsləhət gördü və açıqca dedi ki, dövlət əleyhinə bu şəhərdə nə baş versə, yenə sənə kimilərin yaxası ələ keçəcək. Mən onun məsləhətini qulaqardına vurmadım, tələmtələsik xalacanı və Abacını Təbrizə yola saldım, özümüz isə 1311-ci ilin ordibeheşt ayının əvvəlləri idi ki, (1932-ci il, aprel) Kaşana yola düşdük.

Zindandan çıxan, qərib adamın tanımadığı, bələd olmadığı bir şəhərə gəlməsi nə yaman ağır olurmuş. Mən ailəmlə Kaşana yaşamaq üçün yox, müddətsiz sürgünlük günlərimizi keçirmək üçün gəlmişdim.

Kaşanda ilk günlər Tehrandan tanıdığım Hacı Ağatağı adlı şəxsin evində qalmalı olduq. Hacı Ağatağı qəlbiyumuşaq və mərhəmətli adam idi. Düşdüyümüz vəziyyəti yaxşı anlayır, ürəkdirək verir, hər şeyin yaxşı olacağına bizi inandırmağa çalışırdı. Kaşanda məni sevindirən vaxtilə "İttihad" məktəbində dərs verdiyim Mirəhməd adlı şagirdimlə təsadüfən rastlaşmağım oldu. Mirəhməd Kaşanda Bəhailər məktəbinin müdiri vəzifəsində işləyirdi. Onun bizə göstərdiyi xidmət mənim həkim, Bikəxanımın təhsil görmüş mamaçı olduğunu müəyyən dairələrə çatdırması idi ki, bunun da nəticəsində görüşümüze gələnlərin sayı günbəgün artırdı. Bikəxanımın öz ixtisasımız üzrə işləməyə hazırlaşarkən qəflətən məni Kaşan Polis İdarəsinə çağırdılar və Tehrandan icazə gəlməmiş həkimlik fəaliyyətinə başlamağı mənə yasaq etdilər. Bir müddət Bikəxanımın nüsxəsindən istifadə etməli oldum. Bu o demək idi ki, mən həkimlik fəaliyyətimi gizli aparmalı

açıqsöz

olacaqdım. Bu da yenidən həbsə alınmağıma əsas yarada bilərdi. Başqa çarə yox idi. Təkcə Bikəxanımın müalicədən aldığı xırdapara ilə qürbətdə yaşamaq çətinlik törədirdi. Buna görə sürgündə həkimlik fəaliyyətinə başlamaq haqda Tehrandakı siyasi idarəyə ərizə ilə müraciət etməli oldum. İnsafən çox çəkmədi ki, siyasi idarə mənə öz ixtisasım üzrə həkimlik etməyə icazə verdi.

Hacı Ağatağıgildə biz çox qalmadıq. Ağayə Ələvi vasitəsi ilə illik kirayəsi 40 tımən olan mənzil tutduq. Yuxarıdakı 2 otağı xəstələri qəbul etmək, aşağı mərtəbənün 2 otağını isə yaşamaq üçün ayırdıq.

Kaşan kiçik şəhər olduğundan burada bir həkim kimi kütlə içərisində tez tanındıq. Müraciət edən xəstələrin sayı gündəngünə artırdı. Təhsili "Rusiyədə" almağımız və bilik səviyyəimizin kifayətləndirici olması bizə üstünlük verirdi. Mən imkansızlardan 2 qran (bir çox vaxt tam məccanı), varlılardan 5 qran vizit haqqı alırdım. Bir sözlə, Kaşanda maddi vəziyyətimiz bir qədər yüngülləşdiyindən əvvəl aldığımız borcları, eləcə də Tehrandakı ev sahibinə kirayə haqqını ödəyə bildik. Hətta ev işlərində və Azadı saxlamaqda kömək üçün kaşanlı bir qadını da köməyə dəvət etdik.

Kaşanda yaşadığımız və işlədiyimiz sürgün günlərində Kaşanın bəzi ziyalıları ilə dostluğumuz yarandı, ailələr arasında getgəldə oldu. Əlbəttə mənim siyasi əqidəmə görə zindənda yatmağım və sonra isə sürgün olunmağım da öz təsirini göstərir, bəzi ziyalıların məndən və ailəmdən uzaq durmağına səbəb olurdu. Mən onları qınamıram, dövr ağır, təqiblər amansız, xəbərçilər çox idi... Biz Kaşanda 45 ay yaşamışdıq ki, şəhərin fərmandarını, milis rəisini, səhiyyə işləri üzrə məsulu dəyişdilər. Səhiyyə işlərinə yeni başçı gəlmiş milliyətçə fars olan ağayə doktor Mötəməd farsın şovnist nümayəndələrindən idi. Mən heç vaxt millətçi olmamışam, lakin millətini yanar qəlblə sevən, onun uğrunda hər cür fədakarlığa həmişə hazır olan bir insanam. Millətini alçaltmaq istəyənlə mənim suyum bir arxa getməmiş və getməyəcək. Yeni rəis gəlmiş doktor Mötəmədi ilə münasibətimizin pısləşməsinə səbəb ilk gündən onun başqa millətə (xüsusən, biz türklərə) xor baxması və bunu gizlətməməsi oldu. Mötəmədi mənim nəzərimdə ziyalılıqdan uzaq, qani təmiz olmayan çox pis adam idi. Onun gəlişi bizim şəxsi münasibətlərimizlə yanaşı ailəm üçün də bəd qədəm oldu. Məni buvə sanırdı, Azadı tif epidemiyası tutdu, Bikəxanımın hamiləliyi çox ağır oldu və s. Mötəmədi həkim də olsa, həkimlik əxlaqından və vəzifəsindən uzaq idi. Teleqrafxana qabağındakı hovuzda boğulan uşağa tibbi yardım göstərmək üçün ona telefon olunsada, o, məccanı olduğunu bilib gəlməmiş və biçarə uşaq tələf olmuşdu.

açıqsöz

Kaşan əhalisi içərisində mənim və Bikəxanımın qazandığı hörmət bu şəhərin dövlət idarə başçılarından və tanınmış adamların qulağına çatmışdı. Tehrandan mənə gələn teleqramda Qəmsərə həkim və səhiyyə işlərinə başçı olmaq təklif edilirdi. Kaşan çox isti və əqrəbli yer olduğundan mən bu təklifi qəbul etmək istəyirdim, Bikəxanım da mənimlə həmfikir idi. Lakin Kaşandakı dostlar və idarə başçıları məni Kaşanda qalmaq üçün dilə tutdular və Kaşan səhiyyəsinə başçı təyin olunmağım haqda Tehrana müraciət etdilər. Bu xəbəri eşidən doktor Mötəmədi dərhal Tehrana teleqram vurub mənim dövlət əleyhinə olduğumu, kommunist fəaliyyətində bulunduğumu və s böhtanla dolu məlumat göndərdi. Yerli orqanlar onunla həmfikir olmadıqları üçün vurulmuş teleqram bir fayda vermədi. Doktor Mötəmədi mərkəzə aparıldı, onun yerinə məni səhiyyə şöbəsinin başçısı qoydular. Biz burada sürgündə olduğumuz üçün aylıq maaşlarımız ən aşağı ölçüdə təyin edilmişdi. Mənim Kaşan səhiyyə işlərinə təyin olunmağımla 2ci oğlum Nikzadın 1313cü ildə (1934) dünyaya gəlməsi eyni günlərə təsadüf etdi.

Bikə xanımla öz sənətimiz üzrə bacardıqca yaxşı işləməyə və əhalinin daha çox hüsn rəğbətini qazanmağa çalışırdıq. Kəşan şəhər rəhbərliyinin xahişi, əsasında Tehran mənim səhiyyə işləri üzrə məsulluğuma və Bikəxanımın mamaçılıq üzrə fəaliyyətinə icazə versə də, aldığımız məvacib xeyli aşağı, tariflə verilirdi. Mən buna görə ruhdan düşmədim. Səhiyyə cəhətdən İranın geri qalmış yerlərindən biri olan Kaşanda var qüvvə ilə çalışdım ki, az da olsa tibbi xidmətimin səviyyəsini qaldırım. Bütün imkanlardan istifadə etməyə əl atdım. Əvvəlcə şəhridari rəisi ağayə Etimaddövlənin vasitəsi ilə şəhridari büdcəsi hesabına beş çarpayılıq bir "mini xəstəxana" açmağa müvəffəq oldum. Yerli 9 nəfər tacirdən topladığım ianələr hesabına xəstəxananın digər xərclərinə vəsait ayırmaq mümkün oldu. O vaxt hər xəstənin yeməyinə 30 şahı kifayət edirdi. Mənim və şəhridari rəisi Etimaddövlənin birgə səyi ilə xəstəxana üçün daha münasib yer alındı. Tibbi avadanlıq, alət və vasitələr əldə etmək üçün bütün imkanlardan istifadə olundu və nəticədə o dövr üçün münasib tibb ocağı yaradıldı.

Mənim Kaşanda səhiyyə işlərinə məsul təyin edilməyimin bir xeyri də bu şəhərin tanınmış ziyalıları, iş adamları ilə şəxsi və ailəvi tanışlığım oldu. Bu tanışlıq sonrakı illərdə də mənim bəzən dadıma çatmış və mən də imkanım daxilində köməkliyimi heç vaxt onlardan əsirgəməmişəm. Kaşanda işlədiyimiz müddətdə imkanı az, kasıb adamlara cüzi haqla və çox zaman məccanı xidmət göstərməyimiz Bikəxanımla məni ictimaiyyət içərisində yaxşı mənada tanıtdırdı.

Kaşan sürgünündə işlərimizin tədricən yoluna düşdüyü, maddi vəziyyətimizin qismən düzəldiyi bir

açıqsöz

vaxtda şəhər polis idarəsinin rəisi və mənə pis munasibət bəsləməyən Yavər Vetkarın Kaşandan başqa şəhərə iş göndərilməsi ailəmizi qayğılandırır, narahat etdi. Axı mən siyasi əqidəmə görə zindandan buraxılıb buraya təbid olunmuşdum. Hər addımımın ölçüldüyünü, hər sözümə fikir verildiyini və izləndiyimi yaxşı bilirdim. Bu işlər hamısı mövcud qayda üzrə yerli polisə, ona başçılıq edənə həvalə olunmuşdu. Polisə yeni rəis Yavər Teymuri adlı bir azərbaycanlı təyin olunmuşdu. O ilk gündən mənimlə hörmətlə davranır, ürəyinin dərinliyində mənə sanki yazığı gəlir və ailəmin ağır taleyinə təəssüflənirdi. Bu haqda mənə bir kəlmə deməsə də, onun baxışlarından, davranış və münasibətindən bunu yaxşı anlayırdım. Dünya yaxşılardan xali olsaydı, nə qədər kasıb və miskin görünərdi.

Xidmətimlə əlaqədar Tehrana yolum düşmüşdü. Köhnə dostum Əjdər Əlizadədən batareya ilə işləyən bir radio aldım.

Lakin Kaşana dönərkən məlum oldu ki, siyasi adam olduğumdan radiodan istifadə üçün gərək Tehrandakı siyasi idarədən icazə alam, bu isə mənə qarşı şübhəni yeniləşdirə bilərdi. Buna görə radiodan istifadə etməkdən vaz keçdim.

Bikəxanımla Kaşanda sürgündə həkimlik ixtisası üzrə fəaliyyətimizi davam etdirib, maddi vəziyyətimizi bir balaca yoluna qoyduğumuz bir vaxtda xəbər gəldi ki, onu valideynləri (Məşədi Əliəğa və Kübrə xanım) oğlanları Bəhmən, Cəmşid və qızı Məsumə ilə Şimali Azərbaycandan İrana köçürülməyə məcbur ediliblər (Güney mənşəli olduqlarına görə). Bu əhvalat istəristəmiz bizim maddi vəziyyətimizə təsir göstərdi. Onlara hər cəhətdən köməklik etmək bizim borcumuz idi. Məsumə xanım tibb üzrə ali təhsil almağına və institut qurtarmasına baxmayaraq, onun həkimlik diplomu İranda bir müddət qəbul olunmadı. Bu hal 13171318ci (19371939) illərdə Quzeydən İrana gələn adamlara daha çox şamil edildi.

13161318ci illərdə Quzey Azərbaycandan İrana köçürülən və burada "mühacir" adlandırılan adamların ölkənin cənubuna, abhavası ağır olan yerlərə köçürülməsi haqda Riza şahın əmri verilmişdi. "Mühacir" sözünün ortaya atılması rejimin düşünülmüş siyasəti idi. Bu ad altında Azərbaycanda millətin vəhdətini pozmaq, ikitirəlik salmaq və bundan faydalanmaq məqsədi güdüdü. Həm Riza şah, həm də onun oğlu "mühacir" adından öz çirkin məqsədlərində kifayət qədər istifadə etmişlər. "Gəlmə", "yerli" sözünü ortaya atıb və bunu millətin qafasına yeritməklə Azərbaycan türklərinin arasında parçalanma salmağa nail olmuşlar. Qəsdən edilmiş bu fitnəkarlıq

Pəhləvi hakimiyyətinə çox vaxt gərək olmuşdur1. Mən və ailəm İran təbəəsi olan Azərbaycan türklərinin sovet rəhbərliyi tərəfindən kütləvi sürgünündən çox əvvəl İrana gəldiyimizə görə "mühacirlik" bizə şamil olunmurdu. Lakin Bیکəxanımın valideynləri 30cu illərin sonunda İrana gəldiyindən onlara şamil edilirdi ki, bu da ailəmiz üçün yeni problem yaradırdı. Mən bir qədər pul və bir qədər də dövlət idarələrində qohumları işləyən dosttanışın köməyi ilə Bیکəxanımın valideynlərinin adının sürgünə göndərilməyə hazırlaşan mühacirlər siyahısından çıxarmağa müvəffəq oldum.

PIŞƏVƏRİ KAŞANDA

Artıq 2ci Cahan müharibəsi başlamışdı. İranın daxili siyasi vəziyyəti hiss olunacaq qədər kəskinləşib mürəkkəbləşirdi. Məhbəslərdəki siyasi məhbusların sayı artır, "şübhəlilər" in həbsə alınması çoxalır. Riza şah diktaturası daha da amansızlaşmışdı. Belə bir şəraitdə Qəsr Qacarda məhbusluq müddətini başa vurmuş siyasi şəxslərin tam azadlığından söz belə gedə bilməzdi. 1320ci ilin əvvəllərində (1941ci il mart) S.C.Pişəvəri, Məmi Nünəkərani (Dehqan) və bir neçə nəfər mənim yaxşı tanıdığım Qəsr Qacardakı zindan yoldaşlarım həbs müddətlərini qurtardıqlarına görə onlar da Kaşana sürgün edilmişdilər. Zindan yoldaşlarımla Kaşana gəlməsi və onları sağsalamat görməyim məni çox sevindirdi, həm də qayğılarımı artırdı. Axı onlar zindandan təzə çıxmışdılar, mən isə artıq Kaşanda "səbiqəli" (stajlı) sürgündə idim, həm də keçən bir neçə ildə burada xeyli adamla tanış olmuşdum, hətta bəziləri ilə ailə dostluğumuz da var idi. Mən Pişəvərini və xanımını bir müddət evimizdə saxladım. Pişəvəri bir yerdə olmağımıza siyasi rəng verilə biləcəyi ehtimalını ortaya gətirdi və onlara başqa yerdə ev kirayə etdik. Mənim zindandan çıxmış yoldaşlarımla görüş və söhbətlərim, demək olar ki, məxfi olurdu, çünki bizi burada da izləyirdilər. Pişəvəriyə bir əttar, Mərəndi familiarlı başqa bir dostuma baqqal dükənı açmaqda köməklik etdim. Əslində bu dükənlər Kaşandakı azadixahların görüş və məşvərət yeri idi. Kaşanda olarkən Pişəvəri beynəlxalq vəziyyət, İranın daxili siyasi durumu, biz azadixahların vəzifəsi haqda, demək olar ki, hər gün söhbət edir, mülahizə və fikirlərini bizimlə bölüşdürürdü.

Kaşandakı günlərimizdə beynəlxalq vəziyyət haqda ən yaxşı məlumatı qonşum ağayə Cucani ilə (o

açıqsöz

neft şirkətində işləyirdi) şərik aldığımız radiodan alırdıq. Mən müxtəlif ölkələrin xəbərlərinə qulaq asmaq üçün qonşumgilə getməli olurdum. Radionun bizdə olması mənə təhlükə törədə bilərdi. Radiodan aldığım məlumatları bir qayda olaraq, demək olar ki, hər gün ağayə Pişəvəriyə və digər yoldaşlara çatdırırdım. Məlumatlardan görünürdü ki, Sovet İttifaqının müharibəyə cəlb olunacağı ehtimallardan çox həqiqətə bənzəyir. Tehrana gedən Kaşanın tanınmış ziyalılarının və dövlət məmurlarının oradan gətirdikləri xəbərlər və etdikləri söhbətlər İranın da müharibə aparacaq dövlətlərin təsir dairəsinə hökmən düşəcəyini bəlli edirdi.

Beynəlxalq vəziyyətin kəskinləşməsi, İranın daxili siyasi durumunun gündəngünə mürəkkəbləşməsi ilə əlaqədar S.C.Pişəvərinin fəallığı artır və ətrafdakılara gələcəkdə hansı proqram əsasında hərəkət edəcəklərinə dair öz tövsiyələrini verirdi. Əlbəttə bu işlər son dərəcə məxfi və Kaşan polisinin nəzarətindən uzaq məkanda görülürdü. Pişəvəri İranın gələcəyi haqda öz mülahizələrində İrani hər şeydən əvvəl Pəhləvi diktaturasından xilas etməyi və ölkədə demokratik bir mühitin yaradılmasını, İran ərazisində yaşayan bütün xalqlara azadlıq verilməsini, onların tapdalanıb yox olmuş hüquqlarının qaytarılmasını xüsusi olaraq qeyd edirdi. Pişəvərinin düşüncələrində Azərbaycanın taleyi, onun gələcəyi xüsusi vurğulanırdı. O, həm zindanda, həm də sonralar, həmişə deyirdi ki, "Azərbaycanın öz dərdləri var, ona ancaq millət özü əlac etməlidir". Səttarxan, Xiyabani hərəkətlərindən iftixarla danışarkən bu hərəkətlərin məğlubiyyətində İran irticası ilə yanaşı və ondan daha çox xarici müdaxiləçilərin şeytani rol oynadığını xatırladırdı. Ümumiyyətlə, onu deyə bilərəm ki, biz Azərbaycana dönməyə qədər burada görəcəyimiz işlərin proqramı, siyasi hərəkət xətti rəhmətlik Pişəvəri tərəfindən ətraflı və əğlabatan səviyyədə müəyyənləşdirilmişdi. Buna görə Pişəvəri ətrafındakı siyasi qüvvələr Azərbaycana dönmə kimi nə iş görəcəyini, hansı məramla qulluq edəcəyini və bu yolda nə kimi əngəl və maneələrlə rastlaşacağını, vəziyyətdən çıxış yollarını təqribən əvvəlcədən bilirdilər.

Pişəvəri tərəfindən Azərbaycandakı hərəkətə əvvəlcədən gətirilmiş aydınlıq mübarizəmizin sonrakı mərhələsində, xüsusən "21 Azər" nehzətinin qələbəsində çox əhəmiyyətli oldu.

İrana sovet və ingilis qoşunlarının daxil olacağı ehtimalı artdığına görə İranda müxalif qüvvələrə qarşı nəzarət və təzyiq yenidən gücləndi. Ölkədə hərbi vəziyyətin elan edilməsi ilə bağlı ehtiyatda olan bütün əfsərlər orduya çağırıldı. Kaşanın səhiyyə rəisi cavan olduğundan onu da ordu sırasına çağırıldı və vəzifəsini müvəqqəti olaraq yenidən mənə həvalə etdilər.

İrannın müttəfiq qoşunlar tərəfindən tutulmasına bir neçə həftə qalmış sürgündə və müxtəlif yerlərdə yaşayan siyasi müxalifətçilərin həbsə alınması haqda göstəriş verildi. Bu göstəriş əsasında siyasi əqidəsinə görə Kaşana sürgün edilmiş şəxslər, o cümlədən S.C. Pişəvəri yenidən həbsə alındılar. Mən səhiyyə işlərinə müvəqqəti başçı təyin olunduğumdan bu həbslərdən kənarda qaldım. Bu təkcə mən və ailəm üçün yox, həm də yenidən həbsə alınan yoldaşlarım üçün də yaxşı iş oldu. Mən onlara hər gün yemək aparır və çöldəki vəziyyət haqda məlumatı çatdırırdım.

AZADLIQ BÖYÜK NEMƏTDİR

1320-ci il Şəhrivər hadisəsi baş verdi. Sovet İttifaqı şimaldan, İngilislər isə cənubdan İran ərazisinə qoşun yeritmişdi (26 avqust 1941-ci il). "Əzəmətli" şahənşah ordusu heç bir gün də tab gətirmədi, pərən-pərən düşdü. Zülm ilə qurulan bir binanın axırı viranə olduğu kimi, zorakılıq və qan üzərində hakimiyyətə gətirilmiş Riza şah diktaturası da çox asanlıqla dağıldı. Bu işdə İran ərazisinə keçmiş xarici hərbi qüvvələrlə birlikdə canı boğazına yığışmış İran xalqlarının da rejimə qarşı nifrət və qəzəbi az rol oynamamışdı.

Riza şahın və tərəfdarlarının əvvəlcə gizləndikləri, sonra isə qaçdıqları xəbərini millət böyük sevinclə qarşıladı. 10 ildən çox təqib, zindan və sürgün əzabını çəkmiş biz siyasi adamlar üçün bu, lap toy-bayram oldu. Biz bu toy-bayramı Kaşanda qeyd etdik və Tehrana döndük. Mən ailəmlə Tehrana gəlib çatdıqda artıq Pişəvəri burada başlayan qaynar siyasi həyatın içində idi. O, əvvəlcə öz həmfikirlərini, onunla ağır mübarizə yolu keçərkən dönüklük etməyənləri tapdı və ilk özək yarandı. Azadlıq mübarizəsinin yeni mərhələsində Pişəvəri zindandan çıxdığı ilk gündən ümumiran azadlığında milli zülmə qarşı mübarizəni ön cərgəyə gətirdi. O öz fikrini aydın və qəti bəyan edirdi ki, millətlərin hüquq bərabərliyini qəbul etməyənlərlə, milli zülmü kölgəyə çəkənlərlə onun suyu bir arxa getməyəcək. Bu məsələ ilk gündən Pişəvəri ətrafında toplaşanlarla digər "azadixahlar" arasında ixtilaf olduğunu göstərdi. Pişəvərinin "Ajir"dəki məqalələrində bu səpgidə olan mübahisə və ixtilaf ruznamənin (qəzetin) gündəliyinə çevrildi. 1320-1323- cü illərdə (1941-1944) Tehrandakı siyasi mühitdə meydana gələn Hizbe Tudeye İran (İran Xalq Partiyası), "İttəhadiyyə Karegəran və Zəhmətkeşane İran" (fəhlə və zəhmətkeşlərin həmkarlar təşkilatı) və digər mütərəqqi birlik, təşkilat və cəmiyyətlərdə toplanmış üzvlər İranda azadlıq və demokratiya

açıqsöz

uğrunda mübarizədə böyük zəhmət çəkmişlər. Onların sırasında "Ajir" mövqeyində duranlar az deyildi və bunların çoxu da Azərbaycanlılar idi.

Tehrandakı siyasi mühitdə və fəaliyyət göstərən təşkilatlarda, o cümlədən "Tudə" rəhbərliyində İranda milli məsələyə münasibətdə yanlış mövqeyin düzəlmədiyini görən Pişəvəri tez-tez bu sözləri təkrar edərdi: "Deyəsən, bunlarla bizim suyumuz bir arxa getməyəcək".

Mən ailəmlə Tehrana qayıtdıqdan sonra çox çəkmədi ki, öz ixtisasım üzrə işə başladım. Bikəxanımın da işləri yavaş- yavaş yoluna düşdü. Əvvəl kirayə etdiyimiz evin bir otağında, sonra isə açdığımız mətbəxdə (kabinetdə) xəstələri qəbul etməyə başladıq. Az müddətdə maddi vəziyyətimiz düzəlməyə başladı. Vəziyyətimiz lap yaxşı ola bilərdi, lakin ictimai işlər, siyasi fəaliyyət vaxtımı çox alırdı. Günəşiri "Ajir" redaksiyasına gedir, söhbətləşir və işlərimizin sabahı ilə maraqlanırdıq. Pişəvəri fikir və mülahizələrimizi rəndələyir, yaxın gələcəkdə görəcəyimiz işlərin bərnəməsini (proqramını) verirdi.

Mən Azərbaycana dönənə qədər Tehrandakı siyasi fəaliyyətim, əsasən İttihadiyyə (Həmkarlar Təşkilatı) və "Azadlıq cəbhəsi" çərçivəsində olmuşdu. Tehranda yaşadığım illərdə fəhlə və zəhmətkeşlərin çıxışlarının, nümayiş və tətillərinin hazırlanmasında, keçirilməsində müntəzəm iştirak etmiş, yeri gəldikdə maddi köməliyimi də əsirgəməmişəm. Zindan və sürgündən sonra Tehranda mənim və Bikəxanımın qazandığını toplayıb qənaətlə xərcləsəydik, yəqin ki, Tehranda sərvət sahibi olardım. Lakin əqidəm, xasiyyətim məni heç vaxt dünya malına aludə etmədi və etməyəcəkdir.

Biz Tehranda yaşayan Azərbaycanlılar buradakı siyasi həyatda hər cəhətdən fəal iştirak edirdik. Azərbaycanı ağır vəziyyətdən çıxartmaq yollarından, biçarəlik və işsizlikdən İranın hər yerinə səpələnmiş həmvətənlərimizi ana yurduna qaytarmaq üçün çarə tapmaq bizi həmişə düşündürürdü. İran azadlığının məşəldarı olmuş bir diyarın məzlumanə bir vəziyyətə salınması, adi insani hüquqlarının əlindən alınması böyük dərd, faciə idi.

1320-ci ildən bu tərəfə hər şeyə baş vurduq, yoxladıq, getdik, gəldik, müzakirələr, mübahisələr etdik. Nəticə bu oldu ki, Azərbaycanlı öz dərdlərinə özü əlac etməlidir. Tehranda yaşayarkən digər həmvətənlərim kimi Azərbaycanla heç vaxt əlaqəni kəsmədim. İmkan edən kimi oranı ziyarətə gəldim, lakin Tehrana qəm, qüسسə və kədərlə döndürdüm. Riza şah Azərbaycanı burada yaşayanlar üçün cəhənnəmə döndərmişdi!

AZƏRBAYCAN MİLLİ NEHZƏTİNDƏN

"Xatirələri" mə müqəddimə

İndi Azərbaycana və Azərbaycan dilinə qarşı şovinistlər tərəfindən fişar o qədər ağırdır ki, hətta Riza şah dövründə də belə olmamışdı. Dövlət tərəfindən Azərbaycanla bağlı nə kiçik, nə də böyük yazıların nəşrinə icazə verilmir. Dörd illik zəhmətdən sonra fars dilində hazırladığım "Nümunəhaye folklore Azərbaycan" kitabının 2ci cildini mətbəədə ona görə müsadirə etdilər ki, üzərində Azərbaycan sözü var. Gəncəli Səbahinin "Qartal" kitabının nəşrinə mane oldular. Həsən Məcizadənin "Apardı sellər Saranı" kitabının farscaya çevrilməsinə baxmayaraq çapına yol vermədilər. Azəri dilində nəşrlərə imkan verilmir. Zahirde "İdareye negarəş" adlanan, həqiqətdə "Sazemane Əmniyyət" in senzurası olan idarə Azərbaycan dilində bir cümlənin belə çapına imkan vermir. "Vaqəye bərcəsteye tarixə məşruteye İran" kitabının müqəddiməsinə yazdığım "yonca yeyib, məşrutə almış" cümləsinin də çap olunmasına icazə verilmədi.

Bütün bu təzyiqlərə baxmayaraq hər bir düşüncəli azərbaycanlı gərək öz millətini unutmasın. Lazım gələndə yaddaşları, kitabları ana dilində yazsın. Yəqin bir gün gələcək Azərbaycan dili azad olacaq. Azəri xalqı düşüdüklərini doğma ana dilində yazıb, nəşr etdirəcəkdir. Bax mən də o günün həsrəti ilə yaşayıram. O günü görənlər xoşbəxtidir. Mən milli nehzət haqda yazılarımı Azərbaycanın xalq şairi Səməd Vurğunun aşağıdakı şeri ilə başlayıram:

El bilir ki, sən mənimsən,

Yurdum, yuvam, məskənim sən,

Anam doğma vətənim sən,

Ayrılarımı könül candan,

Azərbaycan, Azərbaycan!

Tehran, 19 mehr, 1358ci il, S.Cavid.

VƏTƏN ÇAĞIRIR MƏNİ

Hər bir kəsə doğulub, boyabaşa çatdığı yer həmişə əziz olur. Azərbaycan mənim üçün təkə ona görə əziz və unudulmaz deyil ki, bu torpaqda dünyaya göz açmışam, həm də Azərbaycana bağlılığım, onun yolunda çəkdiyim zəhmət və əzablar ulu babalarımın da buralı olması, burada uyumaları ilə çox əlaqəmənddir. Mən harada oldumsa Azərbaycan ürəyimdə oldu. Ən böyük dərdim yaralarını sağaltmaq, ona ağır vəziyyətdən çıxış yolu aramaq olmuşdur və yenə də mən bu yoldayam. İran bizim vətənimizdir, Azərbaycan bu vətəndə mənə ana beşiyidir. Beşiyi qorumaq, saxlamaq, ehtiyac və dərdlərinə çarə aramaq hər bir həmvətənim kimi, mənim də övladlıq borcum olmuş və yenə bu borc boynumdadır.

1320ci ilin Şəhrivər (1941ci il avqustsentyabr) hadisələrində (müttəfiq qoşunlarının İrana daxil olmasına işarə edilir Ə.R.) mən Tehrandə idim. Kaşan sürgünü başa çatmış, Riza xan ölkədən qaçmış, zindanların qapısı açılaraq həbsə alınmışlar azadlığa çıxmışdılar. Mən ailəmlə Tehrana dönərkən burada zindandan azad olmuş çoxlu dostlarımı və yoldaşlarımı gördükdə sevincimin həddi, hüdudu yox idi...

S.C.Pişəvəri, Vəlizadə (doktor Behbud), Məmi Nünəkərani, Rezvan, Əli Maşınçı, Şəkiba, Məşədi Kaviyan, Hüseyin Vətəndust və s. azərbaycanlılarla yanaşı, çoxlu fars, lor, kürd, gilək, qaşqay və məsihi dininə mənsub dost və tanışları görmək məndə çox xoş təəssürat yaratdı.

Maddi cəhətdən təmin olunmaq, ailəni dolandırmaq üçün mənə və Bikəxanıma dərhal işə başlamaq lazım idi. Kirayədə qaldığımız evin bir otağını mətəbə çevirdik, qabağına tablomuzu da (lövhə) vurduq. Günortaya qədər mən, sonra isə Bikəxanım mərizləri (xəstələri) qəbul etməyə başladım. 1320ci ilin şəhrivərindən (1941ci il sentyabr) 1324cü ilin abanınadək (1945ci il noyabr) mən və Bikəxanım Tehrandə ixtisasımız üzrə çalışdıq. Pis qazanmırdıq. Mən o pulları toplasaydım Bikə demiş, Tehrandə bir neçə mülk alıb, cahcəlal qura bilərdim. Qazandığının çoxu ictimai işlərə, cəmiyyət və təşkilatlara köməkliyə və bir də ehtiyacı olan dostlarımın ailəsinə əl tutmağa sərf edildi. Bəlkə bunları yazmağım əxlaqi cəhətdən düz deyil, vəli düşünürəm deyilsə yaxşıdır.

Zindan və sürgün həyatımdan sonra mənim Tehrandə ictimai fəaliyyətim, əvvəlcə Azərbaycanda ağayə M. Şəbüstəri, İsmayıl Şəms və başqalarının təşəbbüsü ilə yaranmış, Tehrandə şöbəsi olan

açıqsöz

"Azərbaycan Cəmiyyətində olmuşdur. Həmin təşkilat yaranan gündən Azərbaycanla yanaşı, Tehranda və başqa əyalətlərdə yaşayan roşənfikr (açıqfikirli) yoldayam. İran bizim vətənimizdir, Azərbaycan bu vətəndə mənə ana beşiyidir. Beşiyi qorumaq, saxlamaq, ehtiyac və dərdlərinə çarə aramaq hər bir həmvətənim kimi, mənim də övladlıq borcum olmuş və yenə bu borc boynumdadır.

1320ci ilin Şəhrivər (1941ci il avqustsentyabı) hadisələrində (müttəfiq qoşunlarının İrana daxil olmasına işarə edilir Ə.R.) mən Tehranda idim. Kaşan sürgünü başa çatmış, Riza xan ölkədən qaçmış, zindanların qapısı açılaraq həbsə alınmışlar azadlığa çıxmışdılar. Mən ailəmlə Tehrana dönərkən burada zindandan azad olmuş çoxlu dostlarımı və yoldaşlarımı gördükdə sevincimin həddi, hüdudu yox idi...

S.C.Pişəvəri, Vəlizadə (doktor Behbud), Məmi Nünəkərani, Rezvan, Əli Maşınçı, Şəkiba, Məşədi Kaviyan, Hüseyn Vətəndust və s. azərbaycanlılarla yanaşı, çoxlu fars, lor, kürd, gilək, qaşqay və məsihi dininə mənsub dost və tanışları görmək məndə çox xoş təəssürat yaratdı.

Maddi cəhətdən təmin olunmaq, ailəni dolandırmaq üçün mənə və Bikəxanıma dərhal işə başlamaq lazım idi. Kirayədə qaldığımız evin bir otağını mətəbə çevirdik, qabağına tablomuzu da (lövhə) vurduq. Günortaya qədər mən, sonra isə Bikəxanım mərizləri (xəstələri) qəbul etməyə başladıq. 1320ci ilin şəhrivərindən (1941ci il sentyabı) 1324cü ilin abanınadək (1945ci il noyabr) mən və Bikəxanım Tehranda ixtisasımız üzrə çalışdıq. Pis qazanmırdıq. Mən o pulları toplusaydım Bikə demiş, Tehranda bir neçə mülk alıb, cahcəlal qura bilərdim. Qazandığının çoxu ictimai işlərə, cəmiyyət və təşkilatlara köməkliyə və bir də ehtiyacı olan dostlarımın ailəsinə əl tutmağa sərf edildi. Bəlkə bunları yazmağım əxlaqi cəhətdən düz deyil, vəli düşünürəm deyilsə yaxşıdır.

Zindan və sürgün həyatımdan sonra mənim Tehranda ictimai fəaliyyətim, əvvəlcə Azərbaycanda ağayə M. Şəbtüstəri, dəfə Azərbaycana getdim. Təbrizdən başqa Ərdəbil, Sərab, Mərənd, Xoy və Raziyədə (Urmiyada) oldum. Millət müxtəlif hibz, cəmiyyət və təşkilatlarda mübarizəyə qalxsada vahidlikdən daha çox müxtəlif cərəyanlar, qollar və şaxələrin mövcudluğu bəlli olurdu. Müxtəlif axarlarla gələn bu çayları bir məcraya salmaq, gur selə çevirmək vacib idi. Bu vacibliyi bizim hamımızdan çox ağayə Pisəvəri hiss edirdi. Təbrizdəki hadisələri, cərəyanları diqqətlə və müntəzəm izləyən, dəfələrlə ora və bütün Azərbaycana səfər edən ağayə Pisəvəri həmişə Tehrana

dönümdə "Ajir" in Xəyyam xiyabanındakı redaksiyasında və başqa klublardakı görüşlərimizdə zindanda dediyi "Azərbaycanın öz dərdi var, ona çarə tapmalıyıq" sözlərini indi demək olar ki, tez-tez təkrar edirdi. Nəhayət, zaman gəlib çatdı. "Ajir"dəki növbəti görüşdə (bu görüşdə ağayə Padiqan, Şəms, Şəbtüstəri, Məşədi Kaviyan, Nünəkərani, Tağızadə, mən və adlarını unutduğum bir neçə nəfər iştirak edirdi) Pişəvəri yeni, demokratik və milli bir firqənin yaradılması fikrini ortaya qoydu və onun yaradılmasını zəruri edən cəhətlər haqda müfəssəl danışdı. Bir neçə nəfər tərəddüd etsə də hamımız ağayə Pişəvəriyə tərəfdarlıq etdik. Qərara alındı ki, bir neçə nəfər Azərbaycana Təbrizə getsin. Səhv etmərsə bu 1324 cü ilin ordibeheşt xordad ayı idi (1945ci il aprelimay). Firqənin yaradılmasına hazırlıq işləri Təbrizdə başa çaldıqdan sonra ağayə Peşəvəri Tehrana qayıtdı. Mənə və bir neçə nəfərə Tehrandakı qalmaq, Azərbaycandakı hadisələr və iqdamlarla Tehrandakı həmvətənləri tanış etmək, yaradılacaq firqə haqda onlarda düzgün təsəvvür yaratmaq tapşırıldı. Mən bu sahədə İttihadiyyədə (həmkarlar təşkilatı) iş aparmalıydım. Kaşandan Tehrana gələn gündən İttihadiyyədə çalışdım. Bu təşkilatda, onun fəalları arasında hörmət və nüfuzum pis deyildi. Bunun səbəbi İttihadiyyə təşkilatlarına lazım olduqda həmişə maddi yardım etməyim, fəhlə və zəhmətkeşlərə çox vaxt təmənnəsiz (məccani) tibbi xidmət göstərməyim və ictimai işdə fəal olmağım idi. İttihadiyyə rəhbərlərindən olan ağayə Riza Rusta ilə qədimdən dost idim. O, çox sədaqətli, əliaçıq və imanlı adamdır. Mən onu belə tanıyısam.

Ağayə Pişəvəri həmişəlik Azərbaycana siyasi işə getdiyindən "Ajir"i idarə etməyi dostlarına tapşırıldı. Azərbaycandakı hadisələri müntəzəm işıqlandırmaqda "Ajir" in tayı bərabəri yox idi. "Ajir"dəki son görüşdə firqənin adı, məram və məqsədi, hədəfi, hansı qüvvələrə söykənəcəyi, siyasəti, bir sözlə, hər şey müzakirə edildi.

Az sonra ağayə Peşəvəri bir neçə yoldaşla Azərbaycana yollandı.

12 ŞƏHRİVƏR FİRQƏNİN YARANMASI

12 Şəhrivər bəyannaməsi (3 sentyabr 1945ci il) elan edilməmişdən onun məzmunu ilə biz Tehrandakı, ağayə Pişəvəri Təbrizə yola düşməmiş tanış idik. 12 Şəhrivər bəyannaməsi "Ajir"lə yanaşı Tehrandakı bir çox ruznamələrdə (qəzetlərdə) çap olunmuş və bu haqda müxtəlif

açıqsöz

məzmunlu xəbərlər verilmişdi.* 12 Şəhrivər Azərbaycan Demokrat Firqəsinin yaradılması xəbəri bütün İranda ıldırım surəti ilə yayıldı. İran və xarici radioların verilişləri bu xəbəri təkrartəkrar verirdilər. Bu hadisədən sevinənlər də, kədərlənənlər də, qəzəblənənlər də çox idi. Əlbəttə, sevinənlər səfində Azərbaycan xalqına, onun mübarizəsinə rəğbəti olan mütərəqqi qüvvələrin nümayəndələri daha çox idi. Hamıdan çox şadlanan Tehranda və digər əyalət şəhərlərində yaşayan, ürəyi Azərbaycanla vuran həmvətənlərimiz idi.

Mən 12 Şəhrivərlə bağlı cələsələrin, tədbirlərin çoxunda iştirak etmişəm və bu məqsədlə Azərbaycana tez-tez getməli olduğumdan mətəbdə Bikəxanım tək çalışmalı olurdu. Firqə yaradılmamışdan xeyli əvvəl ağayə Pişəvərinin, digər yoldaşlarımızın təklifi və təkidi ilə bir neçə nəfər iş apararı, Tehrandakı ictimaiyyətdə tanınan adamlar orada Tehranda qalmalı və fəaliyyəti davam etdirməli oldular. O cümlədən, mən də Tehranda qaldım. Mənim fəaliyyət sahəm İttihadiyyə üzvləri sırasında təbliğatşüviqat aparmaq və milləti, xüsusən azərbaycanlıları 12 Şəhrivər hadisəsi ilə, yeni yaranmış Azərbaycan Demokrat Firqəsinin məramı, məqsədi və onun yaradılmasını doğuran səbəblərlə tanış etmək idi. Həqiqəti anlayan həmvətənlərimiz az müddətdə Tehranda firqənin böyük təəssübkeş dəstələrini yaratdılar. Həmin dövrdə Tehranda və Təbrizdə çap olunan ruznamələrdə firqəyə rəğbət göstərənlərin təəssüb keşlik və ehsasatla yazılmış müraciətlərinə çox rast gələrsiniz. Azərbaycanda Hizbətudə üzvlərinin və İttihadiyyənin Azərbaycan Demokrat Firqəsinə mühləqq (birləşmə) olmasında şirkət etmişəm və bu işi yoluna qoyanlardan biri olmuşam.

Nəhayət, zaman gəlib çatdı. Başqa yoldaşlarım kimi, mən də hiss edirdim ki, dövlət bizim istədiyimizi nəinki verməyəcək, əksinə o azadixahlara divan tutmağa hazırlaşır. Zora zorla cavab verməkdən başqa yol qalmamışdı. Təbrizdə Milli Hökumət yaradılanadək oradakı bütün siyasi və firqəvi iqdamların çoxunda şirkət etsəm də, mənim ailəlikcə oraya köçməyimə ehtiyac yarandı və bu haqda ağayə Pişəvəridən, Şəbüstəridən, Padeqandan bir neçə ismarıç və məktub aldım. Vətən məni çağırırdı. Dar və məsuliyyətli zamanda ona köməyə getmək hər bir vətəndustun, o cümlədən mənim də borcum idi.

Həmişə ictimaiyyəti fəaliyyətimi Bikəxanımdan gizlətməyə çalışsam da (onu narahat etməmək üçün) bu dəfə Təbrizə yola düşdüyümü və çox güman onları da yaxın vaxtda oraya aparacağımı açıb söylədim, eyni zamanda köç üçün hazırlıq görməyi tapşırıdım.

Mən Təbrizə gələrkən Milli Konqres işə başlamalı, Məclise Milli təşkil tapmalı, düşmənin zorakılığına silahlı müqavimət göstərməyə başlanılmalıydı. Təbrizə gələn gündən işin çoxluğu və vəziyyətin getdikcə kəskinləşməsi göstərdi ki, mən özüm uşaqları Tehrandan gətirməyə heç cür imkan edə bilməyəcəyəm. Bu işi Tehrandakı dostum mühəndis Çəmənliyə həvalə etdim. O, Bikəxanımı uşaqlarla birlikdə qatara mindirib yola saldı və bir neçə gündən sonra ev əsasiyəmiz yük maşını ilə gətirildi. Ailəlikcə bir neçə gün Məşədi Kaviyangildə qaldıq, sonra ev kirayə etdik. Milli Hökumətin süqutunadək (mənim həbs edilib Tehrana aparılmağımadək) Təbrizdə yaşadım. Nehzətdən sonra Ağabozorq adlı dəlil vasitəsilə Şahpur xiyabanında Hacı Mahmud Kərbasizadənin boş qalmış evində yaşadım. Kərbasizadə Tehrandan yaşadığından onun evini Təbrizdəki qohumu vasitəsi ilə kirayə etdim və hər ay 80 tuman ev kirayəsi ödəyirdim. Əlavə olaraq 4 il boş qalmış və pis günə düşmüş evi təmir də etdirdim. Evin içərisində bir xeyli ev əsasiyəsi var idi. Mən qohumu vasitəsi ilə Kərbasizadəyə xəbər çatdırdım ki, bu əsasiyələri hara qoyaq, kimə verək. Ondan xəbər gəlmədiyi üçün Kərbasizadənin ev əsasiyələri müsadirə komissiyası vasitəsi ilə dövlətin xeyrinə götürüldü. Xoşbəxtlikdən müsadirə olunub aparılan bütün əsasiyələrin tərtib olunmuş və imzalanıb möhürlənmiş siyahısının bir surətini Bikəxanım alıb özündə saxlamışdı. Sonra bu sənəd bizi Kərbasizadənin şərindən xilas etdi

* S.Cavidin bu dövr siyasi fəaliyyəti haqda bax: "İran beyne do enqelab". Tehran, 1380, səh. 270, 374; həmçinin bax: "Qızıl səhifələr". Təbriz, 1325, s. 371.S.Cavidin bu zaman S.C.Pişəvəri ilə Təbrizə gətirdiyi və firqənin yaradılmasında iştirak etdiyi haqda "Xatirələr" də söhbət açılır. Lakin bu haqda "Əz Seyidziya ta Bəxtiyar". (s.270) C.Həsənlinin "Güney Azərbaycanında SovetAmerika və İngiltərə qarşılıqlıması" (s.384) və "İran beyne do enqelab" (s.364), kitablarında, "Qızıl səhifələr" də s.371

AZƏRBAYCAN MİLLİ HÖKUMƏTİNDƏ FƏALİYYƏTİM

1324cü ilin aban ayından (noyabr 1945) başlayaraq artıq Azərbaycanın yaşayış məntəqələrində fədai dəstələri ilə dövlət məmurları arasında üzüzə dayanma və fədailərin bir birinin ardınca məntəqələri azad etmə xəbərləri Təbrizə gəlib çatırdı. Əslində fədailərin azad etmə hərəkəti nizam və bərnəmə üzrə gedirdi və MK bu işə bilavasitə rəhbərlik edirdi. Milli Konqresin tələbi ilə çağırılan 6 azər 1324cü ildə (28 noyabr 1945) Təbriz şəhərindən Azərbaycan Məclise Millisinin

açıqsöz

birinci dövrəsinə nümayəndə göstərilənlər arasında 22863 səsle (siyahıda 5ci) nümayəndə seçildim. Azərbaycan Milli Məclisi Milli Hökuməti təşkil etməyi ağayə Pişəvəriyə həvalə etmişdi. Pişəvəri hökumətə daxil olan vəzirlərlə (nazirlərlə) təkbətək görüşüb, söhbət etdikdən sonra vəzirlərin siyahısını MK nəzərdən keçirdi və sonra təsdiq üçün MMə təqdim etdi. Təqdimat belə idi:

Baş vəzir ağayə Seyid Cəfər Pişəvəri

Daxilə vəziri doktor Salamulla Cavid

Xalq qoşunları vəziri Cəfər Kaviyan

Fəlahət (kənd təsərrüfatı) vəziri doktor Məhtaş

Maarif vəziri Məhəmməd Biriya

Səhiyyə vəziri doktor Orəngi

Maliyyə vəziri Qulamriza İlhami

Ədliyyə vəziri Yusif Əzima

Yol, poçt və telerqaf vəziri Kəbiri

Ticarət və iqtisad vəziri Riza Rəsuli (İş və zəhmət vəziri sonra intixab edildi).

Ağayə Zeynalabdin Qiyami rəise divan və ağayə Firudin İbrahimi Azərbaycan müdəiimum intixab oldular.

Ağayə Pişəvəri mənimlə söhbətində məni daxili işlər vəziri təyin etmək fikrində olduğunu dedikdə bir qədər təəccübləndim. Mənə hökumətdə ixtisasım üzrə behdaşt (səhiyyə) münasib idi və o sahədə pis çalışmazdım. Lakin ağayə Pişəvəri mənə müraciətlə: "Cavid, mən bilirəm ki, sən tibb sahəsinin adamısan, lakin səni Daxili İşlər Vəzirliyinə ona görə namizəd verdim ki, hazırda quracağımız dövlətə hər şeydən əvvəl paklıq və millətin əmniyyətini hifz edib Azərbaycanda asudəlik yaralmaq gərəkdir. Oğru, quldur, əliəyri, millətə xəyanət edənlərə bizim vücuda gətirdiyimiz dövlətdə yer olmamalıdır" dedi. Mən ağanın sözünün üstə söz demədən razılaşdım.

açıqsöz

Bu işin çətinliyini, gecəgündüz çalışmaq lazım olacağını bilirdim. Mən təbib idim, heç vaxt intizamata məxsus olan inzibati işdə çalışmamışam.

Daxili İşlər Vəzirliyini təşkil edərkən tanıdığım, iman, əqidə və əlitəmizliyinə bələd olduğum adamları vəzifəyə gətirməyə çalışdım, Maneələr də çox olurdu. ..

Daxili İşlər Vəzirliyində başladığım ilk iş Təbrizdə və Azərbaycanın bütün şəhər və nahiyələrində nizamintizamı bərpa edib, əyintilərə yol verməmək idi. Nehzətimizin mahiyyətini düzgün anlamayanlar güman edirdilər ki, hakimiyyətə gəlmiş xalq dövləti bütün varlıların, sərvət sahiblərinin var yoxunu zorla alacaq və paylaşdıracaqdır. Bu cür düşüncələr mağazalara, anbarlara hücum çəkib talançılığa, oğruluğa rəvac vermək istəyirdilər. Qarnıyırtıq Kazımlar meydanda at çapdırmaq istəyir, tiryəkilər qalyanlarını püskürtməyə, əxlaq pozğunluğu ilə məşğul olanlar açıqsacaq iş görməyə meyllənirdilər və s. Bizə rəğbət göstərənlərin köməyi ilə az müddətdə elə sağlam mühit yaratdıq ki, təkcə bizi istəyənlər yox, düşmənlərimiz də bunu etiraf etmək məcburiyyətində qaldılar. Tehrandakı ruznamələrin və xarici radioların bir çoxu bu həqiqətləri etiraf etməli oldular.

Daxili işlər vəziri təyin olunan gün ağayə Pişəvəridən aldığım ilk tapşırıq Təbrizdə bizə müqavimət göstərmədən təslim olmuş padeqandakı (hərbi kazarmada) qoşunun başçısı Sərtib Ələkbər Derəxşanini, qərargah rəisi sərhəng (polkovnik) Vərəhramı və digər 7 nəfər yüksək rütbəli hərbcini şəxsiyyətlərinə zərrəcə toxunmadan sağsalamat təyyarə ilə yola salmağım oldu. Tehrana çatan kimi şah onları qan tökməməkdə günahlandırıb həbs etdirmişdi.

Milli Hökumətin hakimiyyətdə olduğu bir il ərzində Azərbaycanda əminamanlığın və insan hüquqlarının qorunduğu, bütün işlərin qanun çərçivəsində aparıldığı hamıya məlumdur. Yuxarıda qeyd olunduğu kimi, bunu Azərbaycana gələn xaricilərin böyük çoxluğu demiş və yazmışlar. Oğurluq, zorakılıq, tiryək və fahişəliyə qarşı mübarizədə qazanılmış inkarolunmaz uğurlar Azərbaycan Milli Hökumətinin, polis və fədailərin yorulmaz və vicdanlı zəhmətinin nəticəsində mümkün olmuşdur. Nəzərə almaq lazımdır ki, bu işlər köhnə rejimdən bizə miras qalmış, imkansız bir şəraitdə, icraçıların çoxunun təcrübəsiz olduğu və düşmən əhatəsində (həm daxili və həm də xarici) yaşamağa məcbur qaldığımız bir vəziyyətdə iqdam tapırdı. Mən bir daha inandım ki, insanlar azadlığa çıxdıqda, öz müqəddəratının sahibi olduqda, arzu və istəkləri reallaşdıqda ağılagəlməz xarıqlər yaratmağa, gözəl nümunələr göstərməyə qadir olur. Milli nehzətdən sonrakı

günlərdə əldə edilmiş müvəffəqiyyətlər, uğurla icra olunan böyük siyasi, mədəni, iqtisadi və ictimai tədbirlər, onların nəticələri dediklərimə parlaq sübutdur. Düşmənlərimiz, bədxahlarımız bu uğurları ləkələsələr də, həmin tarixdə olanları təhrif etsələr də, həqiqət həqiqət olaraq qalır. Bu həqiqətlər bu gün kölgədə saxlanılıb gizlədilsə də zaman onu bir vaxt meydana çəkəcək, kimin kim olduğu bilinəcəkdir.

Mən bir neçə kəlmə də öz fəaliyyətim haqda deməyi lazım bilirəm. Mənim nehzət dövründə və ondan sonrakı illərdə fəaliyyətimi təhrif edənləri, yalan danışib, böhtan deyənləri sağlığında görmüşəm, yəqin bu şeytani əmələ sonrakı illərdə də əl atanlar olacaqdır.

Mən desəm də, deməsəm də mənə yaxından azçox tanıyanlar bilirlər ki, bütün həyatım xalqımın və vətənimin azadlığına və səadətinə həsr olunub. Bu işdə mən əzablı, məşəqqətli və ağır bir yol keçmişəm. Mən heç vaxt pulgir olmamışam. Darda qalanlara, yoxsullara və dostlara əl tutmaq, köməklik etmək mənim təbiətimdə vardır. Tamah, başqasının puluna, sərvətinə göz tikmək mənə yad keyfiyyətdir. Nehzət dövründə əlimdə böyük səlahiyyət və imkanlar olsa da, qanundan zərrə qədər kənara çıxmamışam.

Milli Hökumət zamanı müsadirə olunmuş əmlak qanun mucibincə (əsasında) icra edilmişdir və hamısı sənədlər əsasında dövlətin sərəncamına keçmişdi. Azərbaycandan qaçıb və verilmiş müddət ərzində (15 gün) vətənə qayıtmayan, millətə, nehzətə düşmənçilikdə suçlananların əmlakının müsadirəsi haqda Azərbaycan Məclis Millisinin qərarı hamıya məlumdur. Mən daxili işlər vəziri vəzifəsinə başlarkən qaçmağa hazırlaşan varlıları düz yola hidayət etdim, qaçmaqdan çəkirdim və həqiqətən də onlara heç kəs dəyib toxunmadı. Buna aid çoxlu misallar çəkmək olar. Vəzir işlədiyim bir il ərzində evdə axşamladığım gecələr az olurdu, uşaqlarımın üzünü günlərlə görə bilmirdim. Böyük oğlum Azadı xaricə (sovetlərə) təhsilə göndərəndə onu yola salmağa belə vaxt tapmadım.

ŞEYTANİ ƏMƏL POZDU İŞLƏRİ

Sovetlərin İrandan neft payı istəməsi söhbətini 23 il idi ki, eşitmişdim. Şahın Qəvama qədər iş başına gətirdiyi baş vəzirlərin hamısı və Məclis bu işə "yox" dedi. 1324cü ilin bəhmən (1946cı il fevral) ayında Əhməd Qəvamülsəltənənin baş vəzirliyə gəlməsi ilə sovetlərlə İranın neft

açıqsöz

sövdələşməsi qızıqıdı. Qəvam Moskvaya dəvət olundu. Sovet rəhbərləri ilə görüşdükdən sonra Moskva radiosundan mən belə bir xəbər eşitdim ki, Qəvamın Moskva səfərindən sonra İranın sovetlərlə dostluğunda yeni mərhələ açılır. Mən bu xəbəri Milli Hökumət rəhbərliyinə və ağayə Pişəvəriyə çatdırdıqda o, "deyəsən, bu şeytan Qəvam Moskvanın saqqızını oğurlaya bilib" dedi. Sonrakı hadisələr göstərdi ki, Qəvam öz hiyləgərliyi ilə bu işi görə bilmişdi. 1325ci ilin ilk günlərində (1946cı il mart) sovetlərin bizim hərəkata qarşı münasibətlərində soyuqluq hiss olunmağa başladı.

Günlərin bir günü (fərvərdinin 1520si olardı) Təbrizdəki sovet konsulluğu ilə Azərbaycan Milli Hökumət rəhbərliyinin (Pişəvəri, Şəbüstəri, Cavid, Padiqan və Cahənşahlu) görüşü oldu. Sovet nümayəndəliyi bizə Tehrana güzəşt etməyi, şah dövləti tabeliyinə keçməyi və şahənşah qoşununa müqavimət göstərmədən onun maneəsiz əvvəl Zəncana, sonra Azərbaycana daxil olmasına hazırlaşmağı məsləhət gördü və bu "məsləhət" in Moskvadan verildiyinə işarə olundu. Bu "məsləhət" bizim hamımızı həm məyus etdi, həm də qəzəbləndirdi. Başda Pişəvəri olmaqla hamımız bu "məsləhət"ə narazılığımızı bildirdik. Pişəvəri, Şəbüstəri, Padiqandan sonra mən də söhbətə qoşulub sözlərimi dedim (S.Cavidin həmin görüşdəki çıxışının stenoqraması Cəmil Həsənlinin kitabında verilmişdi. Həmin çıxışdan bir parça, kiçik ixtisarla verilir Ə.R.).

1946cı il aprel, Təbriz.

Azərbaycan Milli Hökumət rəhbərliyi Təbrizdəki sovet nümayəndələri ilə görüşə dəvət olunur.

Görüşdə sovet nümayəndəliyi Moskvanın "məsləhətləri"ni Milli Hökumət rəhbərliyinə çatdırır və onları Qəvamül səltənənin "demokratlığı"na inandırmağa çalışır və Tehranla danışıqlarda yumşaq mövqə tutmağa və güzəştlərə getməyə çağırır. Təslimçiliyə çağırən bu mövqeyə Azərbaycan Milli Hökumət rəhbərliyi öz narazılığını və etirazını bildirir. Həmin görüşdə doktor Salamulla Cavid də çıxış edir... Daxili işlər vəziri doktor Cavid söz aldı. O qeyd etdi ki, "... əgər söhbət qan tökmədən dinc danışıqlar yolu ilə məsələni həll etməkdən gedirsə, sizi inandırırım ki, son nəticədə bizim fikirləşdiyimizdən on dəfə artıq qan töküləcək. Bu gün Qəvam bütün məsələləri bizimlə dinc yolla həll etməyə hazırdır, sabah... o, bütün vasitələrlə çalışacaq ki, bizim milli hərəkətimizi məhv etsin. Mən ən böhranlı vaxtda qəhrəman fədailərə qoşulub partizanlıq etməyə hazırım, lakin heç vaxt mürtəcə hökumətə tabe olmayacağam. Siz yaxşı bilirsiniz ki, İngiltərə Qəvam hökumətinə kömək etməsə, biz yetərincə gücə malik ki, Tehrana hücum edib onu devirək və demokratik rejim quraq.

Beləliklə, Azərbaycan xalqı bütün təhlükələrdən birdəfəlik xilas olsun".¹

¹Verilmiş parça C.Həsənlinin "Güney Azərbaycanda SovetAmerika və İngiltərə qarşidurması (1941-1946)". Bakı, 200,

s. 383384dən iqtibas edilmişdir

Bizi Tehranla danışıqlara itələyirdilər. Biz nehzətin ilk günündən Tehranla məsələni sülh yolu ilə, danışıqlar vasitəsi ilə həll etmək istəyirdik, bu şərt ilə ki, Tehran bizim millətin ehtiyac və tələblərini nəzərə alsın. Vədlər sözdə yox, əməldə icra edilsin. Danışıqlar hakimməhkum səviyyəsində yox, bərabərlik, qarşılıqlı anlaşma ilə aparılsın. Ağaye Qəvamin əməllərində isə bunlar görünmürdü, şah isə Azərbaycandakı olayları "İrənin başağrısı" adlandırırdı.

Biz istəsək də, istəməsək də Azərbaycan nümayəndəliyi danışıqlar aparmaq üçün Tehrana yola düşdü. Ağaye Pişəvəri bu səfərə tam könülsüz gedirdi və həm də fişar (qan təzyiqi) onu incidirdi. Pişəvəri başda olmaqla AMH nümayəndəliyi Tehrana yola düşərkən artıq sovet qoşunları Azərbaycandan çıxmağa başladı və bu iş may bayramına qədər tam başa çatdı. Sovet qoşunlarının İrə ərazisini tam tərk etdiyini görə Qəvam danışıqlarda ayağını lap yuxarı "pilləyə" qoydu. Azərbaycan nümayəndəliyi Tehrandə 1015 gün vaxt itirsə də (bu müddət ərzində mən Pişəvərinin təklifi ilə müvəqqəti olaraq Azərbaycanın baş vəziri vəzifəsini daşıyırdım) heç bir nəticə alınmadan Təbrizə qayıtdı. Biz pis sonluğa doğru getdiyimizi hiss edirdik. Böyük dövlətlərin, xüsusən sovetlərin "məsləhəti", sonra isə təzyiqi artıq hədəyə çevrilmişdi. Bu vəziyyətlə razılaşmayan və etirazını bildirənlərə (o cümlədən, mənə) sovetlərlə dostluğun əleyhdarı damğasını vururdular. Bu haqda yoldaşların bəzisi ilə, o cümlədən baş vəzirin müavini, milli darülfünunun rəisi ağaye N.Cahənşahlu ilə ciddi söhbətim oldu.

Mən etiraf edirəm ki, uzun müddət Bakıda təhsil alandan 1325ci ilin əvvəllərinə qədər (1946cı il martaprel)) sovetlərin İrandakı məzlum xalqlara, o cümlədən azərbaycanlılara nisbət xeyirxahlığına və köməkliyinə inanırdım. AMH heyətində mənə kimi inananlar çoxluq təşkil edirdi. Qəvamin Moskva səfərindən sonra hər şeyin birdənbirə dəyişməsini, xeyirxah saydığım tərəfin əməllərindəki xəbisliyi gördükdə düşüncəmdə böyük iştibah (səhvlər) olduğunu anladım. Bunu təkcə mən yox, həmkarlarım, dostlarım və yoldaşlarım da aydın başa düşdülər. Lakin gec idi. "Sonrakı peşmançılıq fayda verməz" deyib atalarımız. "Dostun" dönüklüyü, meydanda bizi tək qoyub getməsi və üstəlik tərəfə danışıqsız təslim olmaq təklifi ilə bağlı göstərdiyi təzyiq və fişarlar məndəki hüsn rəğbəti qəzəbə və nifrətə çevirdi. Bunu o zaman nə mən, nə də dostlarım birbaşa deyə bilməzdik, sovet terrorunun qüdrətini hamı bilirdi, üstəlik mənə övladımın Azadın da taleyi düşündürürdü. Mən Pişəvərinin təklifi və Əncümənin razılığı ilə Azərbaycanın ustandarı (valisi) kimi Tehrana təqdim olunanda, hamıdan çox H.Cahənşahlunun mənə qarşı küdurəti daha da artıdı.

açıqsöz

Fikir edirəm ki, o özünü ustandar vəzifəsində görmək istəyirdi. Sonralar öyrəndim ki, o, buna nail olmaq üçün bəzi iqdamlar da etmişdir. Mənim bu vəzifəyə (ustandarlığa) namizədliyim verildikdə və Tehran bunu təsdiqlədikdə, sədaqətlə deyirəm bu iş mənim ürəyimdən deyildi. Ustandar olmaq bu qarışıq və aqibəti qaranlıq görünən bir zamanda məsuliyyətli işi öhdəyə götürmək, millət qabağında cavab verməyə hazır olmaq demək idi.

Təkrar olsa da deyirəm: Mənim Azərbaycan ustandarı vəzifəsinə namizədliyimi Əncümənə Azərbaycanda Ağayə Pişəvəri irəli sürdü və Əncümən bu təklifi səs çoxluğu ilə təsdiq etdi 2. Bu vəzifəyə təyin olunmağım əleyhinə olanlar da var idi. Əncümənə Azərbaycanın mənim valiliyə təyinatım haqda pişnahadını (təklifi) Tehran qəbul etdikdən sonra, bu pişnahad qanuniləşə bilirdi. Tehran "nəmnüm" etmədən Əncümənə Azərbaycanın pişnahadını təsdiqlədi. Məsləhət belə oldu ki, mən ağayə Pişəvəri ilə qərarladı imzalamış M.Firuzla birlikdə danışıqlar aparmaq və Azərbaycanın çox vacib ehtiyaclarını dövlətə bildirmək üçün Tehrana getdim. Mən M.Firuzun dəstəyi ilə Tehrana yola düşdüm.

1 Qeyd: H.Cahanşahlunun "Ma və Biyganegan" adlı xatirələr kitabında doktor Cavid haqda olmazın böhtan və iftiralarını dilə gətirməsi çox ehtimal ki, bu qısqançlıqla bağlı olmuşdur.

Qeyd: İranda siyasiictimai xadim kimi tanınan Məryəm Firuz öz. xatirələrində N.Cahanşahlu haqqında yazır: "Cahanşahlu möhkəm əqidəli adam deyildi. Külək hansı tərəfə əssə idi, o da o tərəfə əyilirdi. O, əvvəldən belə olub və belədir. Harada olsaydı özünü görər, xeyrini düşünərdi. Mən onu Avropada görəndə də o, yenə əvvəlki xislətində idi. Mən belə insana qiymət qail deyiləm. Təbii ki, yazıları da özü kimidir, Bu yazılar mənim üçün dəyərsizdir".

Məryəm Firuz Fərman Fərmaianın "Xatirələr" kitabından. Tehran 1373. 4102

2M.Behnud özünün "Əz Seyid Ziya ta Bəxtiyar" (Tehran 1380) kitabında yazır: "Firqə rəhbərlərindən biri olan S.Cavid S.C. Pişəvərinin təklifi ilə Azərbaycan ustandarı vəzifəsinə qoyuldu". s. 269.

TEHRANDAKI GÖRÜŞLƏRİM

Mən bu dəfə Tehrana Azərbaycan Ustandarlığının başçısı kimi gəldiyimdən buradakı görüşlərim və söhbətlərim rəsmi məzmununda idi. Mənim Tehrana gəlməyim, buradakı danışıqlarımın istiqamət

açıqsöz

və məzmunu ADF MKda müzakirə edilmiş, şəxsən ağayə Pişəvərinin göstəriş və məsləhəti əsasında əncam tapmışdır. Tehran səfərim 17 gün çəkdi. Əsas məqsəd Təbrizdə imzalanmış qərardadda açıq qalmış mübahisəli məsələlərin həlli haqqında, Azərbaycana dövlətin yardımı və dövlətin Azərbaycana vəzifə icrasına göndərəcəyi adamlar haqda fikir mübadiləsi edib, razılığa gəlmək idi. Tehranda qaldığım müddətdə mənim bütün xərcimi dövlət yox, Tehrandakı dostlarım çəkdi.

Dövlət məqamları ilə ilk görüşüm M.Firuzun iştirakı ilə baş vəzir Qəvamla oldu. O, məni Vizarətə Xaricənin (Xarici işlər Nazirliyi) yaylaq imarətində (keçmiş Alman səfirliyinin "Pole Rumi"də yerləşən binasında) qəbul etdi. Onun mənə ilk sualı bu oldu: "Təbrizdə bağlanmış müvafiqətnaməyə sizin münasibətiniz necədir?" Mən isə cavabında: "Əgər müvafiqətnamə səmimiyyətlə icra olunarsa bu, hər iki tərəfin xeyrinədir" dedim.

Mən Qəvamın uzunuzadı və hər birinin altında hiylə və məkr yatan "Öyüdməsləhətləri"ne qulaq asmaq məcburiyyətində idim. O, söhbətinə kiçik bir fasilə verən kimi, mən də öz növbəmdə "hücuma" başladım. Azərbaycanın ehtiyaclarını saydım və kömək istədim, dövlətin Azərbaycana münasibətində dəyişikliyin onun iqdamlarındakı səmimiliklə ölçüləcəyini dedim. Qəvam Daxili İşlər Vizarətinə (nazirliyinə) getməyimi və ehtiyacları onlara da bildirməyi məsləhət gördü. 14 tir 1325 ci ildə (iyul, 1946) Qəvam Azərbaycan Ustandarlığı haqda şahın imzaladığı hökmü mənə təqdim etdi. Həmənlə tarixdən 25 Azər 1325ci ilədək Azərbaycanın ustandarı oldum. Qəvamül səltənə ilə görüşdən sonra sabahı gün yenə M.Firuzun müşayiəti ilə Daxili İşlər Vizarətinə getdim. Azərbaycana il ərzində verilməsi dayandırılmış qənd, çay, siqar və s.nin əhaliyə çatdırılmasını, parça və maşın lastiklərinin göndərilməsini, Təbriz şəhridarisini (bələdiyyə) üçün vacib abadlıq işlərinə 800 min tümən pulun ayrılmasını qərarlaşdırdıq. Tehranda qaldığım müddətdə bu işlərin bəzisinə əncam olundu.

Sonrakı günlərimdə Milli Bankın rəisi ağayə İbtehad ilə, eləcə də poçtteleqraf, kənd təsərrüfatı, səhiyyə, maliyyə, yol, maarif vizarətində görüşlərim oldu, müzakirələr aparıldı. Bu görüşlərdə əməldən çox vədlər verilirdi. ..

MƏMMƏDRİZA ŞAHLA ÜZÜZƏ

Mənə xəbər verdilər ki, şah səninlə görüşməyi gündəliyinə salıb. Mən də öz növbəmdə şahla görüşmək və həlli hələlik mümkün görünməyən məsələləri onun nəzərdiqqətinə çatdırmaq istəyində olduğumu dedim. Mənə bildirdilər ki, geydiyin libas (paltar) şahla görüşə layiq deyil. Mən isə cavabında "olanım budur" dedim. Məsləhət oldu ki, mənə bir dəst libas tikdirsinlər və belə də oldu. Mən yenə M.Firuzun müşayiəti ilə şahın sarayına gəldim, qəbul otağında bir stəkan çay içdikdən sonra Dərbar rəisi (şah sarayının rəisi) ağaye Şikuhı bizi otağına çağırırdı. O, başdan ayağa məni süzdükdən sonra onunla birlikdə şahın qəbul otağına tərəf addımladıq. Ömrümdə ilk dəfə idi ki, əzabdan başqa bir zadını görmədiyim Dərbarda idim və onun bərlibəzəkli koridoru ilə yüz minlərlə azadixahı qaranlıq zindanlarda min bir əzabla qətlə yetirən Riza xanın oğlu Məmməd Riza şahın görüşünə gəldim. 1325ci il 20 tir (1946ci il iyun) saat 1000da mən şahın otağına daxil oldum. Söhbətimiz çox çəkmədi, cəmi 30 dəqiqə. O, məndən Təbrizdə bağlanan müvafiqətnamə haqda soruşdu. Mən söhbətin istiqamətini Azərbaycanın zəruri ehtiyaclarına yönəltmək istərkən gözlənilmədən sual verdi: "O Qulamyəhya kimdir və haralıdır?" Mən isə cavabında: "Əlahəzrət, o, sərəblıdır, özü də yaxşı adamdır" dedim. O, mövzunu davam etdirmədi, başqa məsələyə keçdi. Mən Azərbaycanın zəruri ehtiyacları məsələsini təkrar ortaya çəkəndə: "dediklərinizlə bağlı götürüləcək ölçülər barədə sizə müvafiq dövlət məqamları məlumat verəcək" deməklə söhbəti yekunlaşdırdı. Şahın qəbul otağını tərk etdim. Mən bu görüşü mənasız və nəticəsiz saydım. Görüşdə özünü qürrəli aparan şah bir əyalətin ustandarı ilə yox, sanki məğlub olmuş bir millətin nümayəndəsi ilə laqeydcəsinə və rəbitəsiz söhbət aparırdı. Mən Qəvam və şahla görüşlərimdən sonra ciddi bir fəlakətlə üzüzə dayanacağımıza şübhəm qalmadı.

Şahla görüşün sabahı M.Firuz mənə bildirdi ki, Tehrandakı sovet səfiri İ.Satçikov məni görüşə dəvət edib. Mən bu görüşə də ağaye Firuzun müşayiəti ilə getdim. Bu, sovet səfiri ilə mənim 2ci görüşüm idi. Əvvəlinci görüş 1323cü ildə (1944) Sovet İttifaqından İrana gəlmiş İttihadiyyə (həmkarlar təşkilatı) nümayəndələri ilə olmuşdur. Sovet səfiri Qəvam və şahla olan görüşlərimlə maraqlandı. Mən də bu görüşlərdə ağaye Firuzun iştirakı ilə olan söhbətlərin məzmununu səfirə çatdırdım. O, mənə "məhkəm dayanmağı, qoşuna müqavimət göstərilməsinə imkan verilməməsinə" dedikdə cənab səfirin məsləhətindəki məntiqsizlik, hoqqabazlıq məni təəccübləndirməyə bilməzdi. "Məhkəm dayan, qoşuna isə müqavimət göstərilməsinə imkan vermə??!" (Dovşana qaç deyir, taziya tut) Mən sovet səfəratindən çox pərişan, uduzan, işin işdən

keçdiyini başa düşən bir adam kimi ayrıldım.

Tehranda qaldığım müddətdə oradakı azərbaycanlı azadixahlarla, azərbaycanlı tacirlərlə, Azərbaycandan qaçmış mülkədarlarla, ruznamənevislərlə (qəzet müxbirliyi), Şurayə İttihadiyyənin (Həmkarlar İttifaqı Şurası) fəalları və üzvləri ilə görüşlərim oldu. Bu görüşlər haqda o zaman Tehran ruznamələri, o cümlədən "İrane ma", "Keyhan", "Ettelaat", "Atəş" və s. müntəzəm xəbərlər dərc etmişlər. "İrane ma" ruznaməsində Tehrandakı azərbaycanlı azadixahlarla görüş haqda "doktor Cavid pişə həmsəhrəhiyə xə" sərlövhəli yazısını oxuyarkən mənim dövlət orqanları tərəfindən çox diqqətlə izləndiyimi anladım.

"Park hotel"də köhnə azadixah dostlarım (Əbülfəz Lisani, Ələkbər Kavə və s.) 150 nəfərlik bir qonaqlıq təşkil etmişdilər. Mən ağayə M.Firuzu da qəsdən ora apardım ki, sonra "vedrə bağlamasınlar". Buradakı iştirakçıların əksəriyyəti azərbaycanlılar idi. Onların çoxu Milli Hökumət və ADF haqda çox xoş sözlər deyib, milli ehsasat nişan verdilər. Ağayə M. Firuz da burada söhbət etdi. Mən axırda danışdım. Azərbaycandakı vəziyyəti, ADF başçılığı altında Azərbaycan Milli Hökumətinin tarixən qısa müddətdə gördüyü işləri saydım. Bilirdim ki, ADF heç vaxt təcziyə tələb deyil. Azərbaycandakı hərəkatı gözdən salmaq üçün bu qondarma əməl ortaya atılıb. Mən dedim ki, Azərbaycan İrənin başıdır, bu baş İrəni istiqlallıyyətinin zəminidir.

Tehrani tərək etməzdən əvvəl mənə radio ilə çıxış etmək təklif olundu və mən bu təklifi sözsüz qəbul etdim. Həmin çıxışın yazılı mətnini saxladığım üçün onu xətirələrim daxilində zikr etmək istərdim.

TEHRAN RADİOSU İLƏ ÇIXIŞIM:

"Əziz həmvətənlər! Mən çox şadam ki, Azərbaycan nehzətinə müxəlif olanların, bu nehzəti macərəcuların, təcziyə tələblərin hərəkatı adlandırılanların düşüncəsinə zidd olaraq Tehran radiosu ilə Azərbaycan xalqı adından iranlı qardaşlarımla hüzurunda danışırım.

"Doktor Cavid öz həmyerliləri qarşısında".

açıqsöz

Azərbaycan nehzəti əvvəldən mürtəcələr və nasaleh İran hökuməti əleyhinə başlanmışdır. Bəzi mürtəcə ünsürlər bizi təcəziyə tələb (İrandan ayrılma) adlandırıb, olmazın iftiralarını yağdırdılar. Mərkəzi dövlət ilə bağladığımız qərardad göstərdi ki, biz heç vaxt təcəziyə tələb olub Azərbaycanı İrandan ayırmaq istəməmişik. Azərbaycanlılar həmişə İranın azadlığı və rahatlığı yolunda çalışmışlar və altı ay yarım ərzində bu nehzətin İranın nicatı, həqiqi demokrasiyaya çatmasından başqa bir niyyəti olmamışdır. Azərbaycan azadixahlarının istəkləri qanunəyasi çərçivəsindən kənar deyildi. O öz elamiyyələrində yazıb mərkəzi hökumətdən istədiklərini tələb etsə də, hökumət bunları qəbul etməkdən boyun qaçırdı. Azərbaycan azadixahları naçar qalıb öz azadlıqlarını öz əllərinə aldılar. Azərbaycanlılar, heç vaxt razı ola bilməzdilər ki, Səttarxan, Bağırxan, Heydər Əmioğlu və Xiyabaninin qanı bahasına alınmış məşrutə bir dəstə mürtəcə və macəraçıların ələtinə çevrilə. Azərbaycanlı azadixahların zindana salınmasına, hüququnun pamil olunmasına soyuqqanlıqla tamaşa etməyi bacaranmazdı. Keçmiş hökumətlərin Azərbaycanın istəklərinə diqqət ayırmaması böyük Azərbaycan nehzətinin yaranmasına səbəb oldu. Azərbaycan əvvəlcə Əyalət Əncümənin, vilayət və şəhər əncümənlərinin yaranmasını və zülmərin aradan getməsinə mərkəzi hökumətdən istəyirdi. Azərbaycan azadixahlarının əvvəlcə məhəlli olan taktikası sonra məlum oldu ki, kamilən düz və yerində olan bir taktika idi.

Azərbaycanlılar öz nehzətlərindən sonra az bir müddətdə bacardıqları işləri, fəvqəladə islahatları həyata keçirdi. O cümlədən, danışıqahın (universitetin) təsisi, yeni mədrəsələrin açılması, pərvərişqahın düzəlməsi, təzə karxanaların təsisi, keçən hökumətlər dövründə xəyanət və sui istifadə nəticəsində bağlanmış karxanaların yenidən işə salınması, yolların təmiri, yeni şosse yolların çəkilməsi və bu kimi xalqın dərdinə dəyən işlərin görülməsi dediklərimizə əyani sübutdur.

Azərbaycan xalqı az müddətdə sübut etdi ki, bu xalqda nəinki öz işlərini islah etmək istedadı vardır, həm də o, İranın azadlığı üçün ələmdar (bayraqdar) olmağa layiqdir.

Ağayə Qəvamül səltənə iş başına gəldikdən sonra Azərbaycan azadixahlarını danışığa dəvət etdi. Azərbaycanlılar dövlətin və ağayə Qəvamül səltənənin hüsnniyyətinə və etimadına inanıb kəmalərəğbət və meyl ilə danışığı qəbul etdilər. Bununla da azərbaycanlılar iranlı qardaşlarına və dünyaya isbat etdilər ki, bu millət İranın azadlığından başqa bir şey istəmir, başqa niyyəti də yoxdur. Ağayə Qəvam tərəfindən ağayə Firuzun Təbrizə gəlməsi və qərardadın imzalanması İran azadlığı və vəhdəti yolunda götürülmüş addım idi.

Əziz həmvətənlər ! Mən Azərbaycan azadixahları adından bütün iranlı qardaşlara xitab olaraq deyirəm:

Azadixahlar, ey qəyur iranlılar, məmləkətin azadlığı və xoşbəxtliyi üçün birlikdə çalışın! Heç vaxt ittihad və birliyi özünüzdən uzaq etməyin! Səy edin gələcək 15ci Məclisə həqiqi və azadixah vəkillər seçəsiniz ki, onlar zamanın sifarişini ilə qanunlar tərtib etsinlər, demokratiyaya və müasir üsullara müvafiq olsunlar, bununla da məmləkətin tərəqqi və inkişafına daha artıq kömək etsinlər!

Biz azərbaycanlılar necə ki, tarixi dövrlərdə azadlığı ələ almaqda birinci cərgədə ələmdar olmuşuq, bundan sonra da azadixahların birinci cərgəsində olacağıq. Cənab Əşrəf Qəvamın üsuldemokrasisini müdafiə etməyə hazırıq. Dövləti radiodan Hizbedemokrasinin təsisi haqda elan isbat edir ki, cənab Qəvam demokrasi üsulunu təqib edir. Cənab Qəvam demokrasi üsullara əməl edərsə bütün azadixahlar, xüsusən Azərbaycan azadixahları onu müdafiə edər və bununla da azadlıq əleyhinə olan mürtəcelərin nəqşələri aradan aparılıb məhv və nabud olar.

Yaşasın İran azadixahlarının ittihadı (birliyi)!

Yaşasın müstəqil İran!

Yaşasın Azərbaycan xalqı ki, İran azadlığının ələmdarı olmuş və yenə olacaqdır!"

Ustandar kimi Tehrana dəvət oluumağım, təsdiqim və burada müxtəlif dövləti məqamlarla və ayrı-ayrı dairələrlə görüşlərim 17 gün çəkdi. Qatarla Təbrizə dönərkən mənimlə birlikdə mərkəzi dövlətin bir komsionu da gəlirdi. Mərkəzi dövlətdən etdiyim çoxlu tələb və təkliflər müqabilində nağdlaşan ustandar və Təbriz fərmandarlığına verilən minik maşınları oldu...

TEHRANA NÖVBƏTİ SƏFƏRİM

Təbrizdə AMH ilə mərkəzi dövlət nümayəndəsi ağayə Firuz arasında imzalanmış qərardadda bir sıra məsələlər tam həll olunmamışdı, mübahisəli maddələr, düzəlişlərə ehtiyacı olan nöqtələr var idi. Bu haqda Tehranla qəti və son danışıqlar aparmaq üçün Azərbaycan nümayəndəliyinin

açıqsöz

Tehrana getməsi lazım oldu. Nümayəndəliyin tərkibi ADF MKda və Azərbaycan Əyalət Əncümənində geniş müzakirə olundu. Bu müzakirədə ictimaiyyətin bütün qışırından (təbəqələrindən) fəhlələr, kəndlilər, ziyalılar, ruhanilər, tacir və mülkədarların nümayəndələri şirkət edirdilər. Danışqlar başa çatdırmaq və müştərək razılığa gəlmək üçün Tehrana aşağıdakı tərkibdə nümayəndə heyəti intixab olundu (seçildi):

Salamulla Cavid Azərbaycan ostdandır (nümayəndə heyətinin başçısı)

Hacı Mirzəli Şəbüstəri Azərbaycan Əncümənin rəisi

General Mahmud Pənəhiyan Baş Qərargahın rəisi

Sadiq Padiqan ADF MK sədrinin müavini, Əncümən rəyasət heyətinin üzvü.

Sərhəng Mürtəzəvi hərbi işlər üzrə müşavir

Mayor Toğrai Hərbi Baş Qərargahın nümayəndəsi.

Yuxarıda qeyd olunanlardan əlavə, Ələkbər Şəhabi

nümayəndəliyin katibi təyin edildi. Sürücü Əbdül də bizimlə

idi. Tehrandan xəbər gəldi ki, nümayəndəlik deyilən vaxt gəlsin. Mən arada olan vaxtdan istifadə edib ehtiyac və tələbləri öyrənmək üçün Sərab, Ərdəbil, Astara, Xalxal, Əhər, Meşkin şəhərlərinə səfər etdim, vəziyyətlə yerlədə tanış oldum. Əhərdən Təbrizə dönərkən Tehrandan xəbər gəldi ki, nümayəndəlik gəlsin. Ağayə Pisəvəri ilə görüşdüm, məsləhətləşdik, götürqoy etdik. Vəziyyətin ağırlaşdığı getdikcə bizə yaxşı məlum olurdu, fəqət çıxış yolunu tapmaqda çox vaxt fikirlər üstüstə düşmürdü. Qoşunun sakit gələcəyinə və intixabatın ədalətlə keçəcəyinə, azadixahlara cəza verilməyəcəyinə güman yox dərəcəsində idi. Öz gücümüzlə son qətrə qanımız qalana qədər vuruşmağa isə nə "dost", nə də düşmən yol verirdi. Bir sözlə, biz Tehrana düşərkən Azərbaycanın taleyi bilatəklif (təklifsiz, aydın olmayan) idi. Azərbaycan azadixahlar meydanda təklənmiş və hər tərəfdən hücum və fişara məruz qalmışdı. Belə bir vaxtda mənim başçılıq etdiyim nümayəndə heyəti Tehrana yollandı.

Biz yola düşməzdən əvvəl Təbrizdə böyük bir cələsə (iclas, toplantı) oldu. Firqə məsulları, tacirlər,

İttihadiyyə (həmkarlar təşkilatı) nümayəndələri, əsnaflar, bütün zümrələr dən burada var idi. Hamıya öz fikrini bəyan etmək imkanı verildi. Nümayəndə heyətinə başçılıq edən şəxs kimi mənə xeyli suallar verildi. Mən sualları cavablandırdım və dedim: "Heç vaxt Azərbaycanı və Azərbaycan xalqını unuda bilmərəm və mən hər hansı məqama Azərbaycan nehzəti' nəticəsində çata bilməşəm. Çalışacağam ki, təsbit olunmuş müvafiqətnamə mücibincə (əsnasında) Azərbaycan xalqının mənafeyi qorunmaqla bərabər, Tehran dövləti ilə də dostluq rəbitəsi yaransın və saxlanılsın".

Biz 19 mordadda (avqust) Tehrana gəldik. İlk görüşümüz yenə ağaye Qəvamla oldu. Onunla birlikdə Müzəffər Firuz (baş vəzirin siyasi işlər üzrə müavini), Əmir Əhməd (vəzire cəng hərbi nazir), general Hidayət (sərləşkər ordu başçısı) və general Rəzmara iştirak edirdi. Biz ilk görüşdə bağlanmış qərardaddan indiyədək haqqında razılıq əldə olunmamış hərbi problemləri, o cümlədən əfsərlik məktəbinin yaradılmasını, qoşunda verilən dərəcələrin (rütbələrin) müəyyənləşdirilməsini, azərbaycanlı sərbazların (əsgərin) Azərbaycanda qalıb xidmət etməsini, ordudakı hərbi rəhbərlərin və dərəcə (rütbə) sahiblərinin məsələsini müzakirəyə çıxartdıq. Müzakirə bir neçə gün çəkdi və razılıq belə oldu ki, hərbi məktəbdə oxuyanlar təhsillərini Tehrandakı hərbi məktəbdə davam etdirə bilərlər. Hərbi rütbələrin təsdiqi, azərbaycanlı sərbazların və qoşun rəislərinin, rütbəli hərbiçilərin məsələsi sonraya saxlandı. Əslində qarşı tərəf bu məsələlərin müzakirəyə çıxarılmasını istəmirdi. Mənim və general Pənahiyanın təkidli onları məsələnin gündəliyə salınmasına razılıq verməyə məcbur etsə də, istədiyimiz nəticəyə yaxın bir şey alınmadı. Sonrakı görüşümüzə nigəhbanlıq (jandarm) məsələsi müzakirəyə çıxarıldı. Bu məsələnin müzakirəsində Kürdüstan rəhbəri ağaye Qazi Məhəmməd də bizə qoşuldu. Bu müzakirədə ağaye Qəvam və Firuzdan başqa Sərtib Qolepira və sərhəng Mübəşşiri də iştirak edirdilər. Əvvəlki müzakirəyə nisbətən bu dəfə mübahisə az oldu. Razılaşırdı ki, Azərbaycan və Kürdustanda fədailərdən 4 min nəfər nigəhbanlığa qəbul edilsin. Nigəhbanlığın rəisi mərkəzdən, müavini isə Azərbaycan və Kürdüstan əncümənlərinin təqdimatı ilə mərkəzin təsdiqindən sonra təyin olunacaqdı. Qərara alındı ki, nigəhbanlıqla bağlı xərclərin yarısı mərkəzin hesabına, yarısı isə yerli büdcədən ödənilsin.

Sonrakı görüşlərimiz maliyyə məsələləri ilə bağlı oldu. Bu görüş və müzakirələrdə maliyyə vəziri Həcir iştirak edirdi. Onun başçılıq etdiyi nümayəndəliyə gömrük, Darai, Dəmir yol idarəsi, mühasibat bölməsi məsulları da daxil idilər. Maliyyə məsələlərində ciddi ixtilafımız ortaya çıxdı. Biz Azərbaycanın illik büdcəsini 56 milyon tükən nəzərdə tutduğumuz halda qarşı tərəf bunu yarımbarı aşağı salmaq fikrini ortaya atdı.

Müzakirə o qədər mübahisəli keçdi ki, ağaye Padiqan Həcir ilə sözləşməli oldu və cələsə otağını tərk etdi.

Sonrakı görüşümüzdə Zəncan məsələsi ortalığa gətirildi və Təbrizdə bağlanmış qərardad əsasında Zəncanın Tehranın sərəncamına verilməsinin texniki cəhətləri haqda razılaşmalı olduq.

Dövlət məqamları ilə görüşlərdə və müzakirələrdə biz istədiyimizə nail ola bilmirdik. Hər şey sonrya saxlanılır və ya yarımçıq həll olunurdu. Hiss edirdik ki, qarşı tərəf bizim təkliflərimizə və həlli nəzərdə tutulan məsələlərə yetişməkdən daha çox müxtəlif bəhanələrlə vaxtı uzatmağa çalışır.

Nümayəndəliyimiz Tehranda olan müddətdə biz bir çox şəxslərin, hizblərin, cəmiyyət və birliklərin qonağı olduq, görüşlər və müzakirələrimiz oldu. Azərbaycana bağlı olanlar vəziyyətdən kədərlə danışıq, ağır vəziyyətə salınmış millətimizə və bütün İran demokrasisinə nicat vermək yollarını arayıb tapmağa çalışırdılar.

Firqənin yarandığı günü 12 Şəhrivəri (3 sentyabr) qeyd etmək üçün mən "Park hoteldə" qonaqlıq mərasimi düzəltirdim. Ağaye Qəvamül səltənəni, M.Firuzu və Tehrandakı siyasi hizblərin (partiyaların), ittihadıyyə və cəmiyyətlərin rəhbərlərini, mətbuat işçilərini bu mərasimə dəvət etmişdik. Bu o vaxt idi ki, ağaye Qəvam demokrat donu geymişdi. O yaratdığı hizbə də "demokrat" köynəyi geydirərək onu "Hizbe demokrate İran" adlandırır bununla da sovetlərə "yaxınlığı" nümayiş etdirməyə can atırdı. Vəziyyət o yerə gəlib çatdı ki, hətta Məmməd Riza şah Qəvamdan şübhələnməyə başladı. Qəvamın bizim verdiyimiz 12 Şəhrivər ziyafətində Hizbe Demokrate İran, Hizbe Tudeye İran, Azərbaycan Demokrat Firqəsini, Kürdüstan Demokrat Firqəsini, Hizbe Sosialisti və daha bir neçə hizbi vahid cəbhə yaratmağa çağırması şahı və şahpərəstləri bərk təşvişə saldığından, az sonra Qəvam hökuməti istefaya getməyə məcbur edildi. Sonrakı hadisələr göstərdi ki, bunlar hamısı QəvamŞah oyunu imiş. Bu, tudəçi vəkilləri məclisdən qovmaq, Qəvam kabinetində şahın xoşuna gəlməyənləri (o cümlədən, Müzəffər Firuzu) kənarlaşdırmaq və Azərbaycana şah qoşunlarının basqınıni tezləşdirmək üçün lazım imiş.

Azərbaycan Demokrat Firqəsinin yaranmasının bir illiyi münasibəti ilə təşkil olunmuş ziyafətdə köhnə dostum mərhum Əlmutinin dediyi sözləri xatırlatmaq istəyirəm. Zəncanın Tehran qoşunlarının tabeliyinə verilməsi haqda razılıqla əlaqədar Qəvama üz tutaraq ağaye Əlmuti dedi: "Bir gün çöldə soyuqda qalmış üşüyən dəvə sahibinə üz tutub qızınmaq üçün heç olmasa başını isti

açıqsöz

çadırın içərisinə salmağa icazə istəyir. Mərhəmətli dəvə sahibi ona başını isti çadıra salmağa icazə verir. Fərsətdən istifadə edən dəvə yavaş-yavaş bütünlüklə çadıra soxulur. Ağayə Qəvam, mən qorxuram ki, qoşunun Zəncana ayaq açmaq istəyi sonra tədricən bütün Azərbaycanın işğalı ilə nəticələnsin". Ağayə Qəvam və M.Firuz bu çıxışdan narazı qalsalar da, söz deyilmişdi və dövlətin sonrakı əməlləri göstərdi ki, düz deyilmişdi. Həmin gün (12 Şəhrivərdə) günortadan sonra keçirdiyimiz mitinq və axşam qonaqlığı haqqında məqalələr Tehran ruznamələrində, xüsusən "Rəhbər" ruznaməsində müfəssəl dərc olunmuşdu.

Doktor R.Radmənişdən sonra mən çıxış etdim və dedim ki, Azərbaycan Demokrat Firqəsi bütün sinif və təbəqələrin firqəsidir, millətin firqəsidir. Azərbaycan xalqı nəzəri bəhslərdənsə əməli işə başlamışdır, Xoşbəxtlikdən Azərbaycan xalqının rəhbərləri başa düşmüşdülər ki, bütün təbəqələrin vəhdətini yaratmaq lazımdır, çünki onlar istər fəhlə, istər mülkədar, istər tüccar, istərsə də kəndli olsun, fərqi yoxdur, hamsının düşməni birdir. Şəhər və kəndlərimizin viranəliyindən onlar eyni dərəcədə əzab çəkirlər. İmkanlı tacirlərimiz övladlarını təhsil almaq üçün uzaq təhsil ocaqlarına yola salırlar. Əcəba, bunu Azərbaycanın özündə təşkil etmək olmazmı? Əlbəttə, istəsələr olar.

Bu mütərəqqi təşkilatların vəhdətini yaratdığımız zaman müvəffəqiyyətdən söhbət açə bilərik. Salim dövlət qurmaq üçün bütün sinif və təbəqələrin nümayəndələrinin vəhdəti lazımdır. Belə bir şəraitə nail olduqdan sonra hər cür sinfi fərqdən asılı olmayaraq ayrı-ayrı məsələləri yoluna qoymaq olar (Mənim çıxışım "Rəhbər" ruznaməsinin 21 .VI.1325ci il tarixli nömrəsində çap edilmişdi).

Qəvam şahın göstərişi əsasında yeni hökuməti təşkil etdikdən sonra mən Tehrandə qalıb Azərbaycanın xeyrinə hər hansı əməli bir addımın atılacağına inamı tam itirdiyimdən Təbrizə qayıtmalı oldum. Ağayə Pişəvəri mənim Tehrandə çox qalmağımdan xoşlanmamışdı. Mən isə orada qaldığım müddətdə bütün qapıları döydüm, xahişlər etdim, vəziyyəti Tehrandakı dostlara və həmsəhərlilərimə başa saldım. Bu xeyli vaxt tələb etdi.

Mən Təbrizə qayıdarkən ağayə Pişəvəri işə çıxmamışdı, məriz (xəstə) idi. Mən ona baş çəkmək və Tehran səfəri haqda məlumatı çatdırmaq üçün evinə getdim. O, yüngülvari xəstə idi, lakin çox kefsiz və əsəbi görünürdü. Mənə dedi ki, özünü müdafiə məqsədi ilə cüzi miqdarda silah vermək təqazamızı belə "dostlar" rədd etdilər. O, vəziyyətin ağır olduğunu, meydanda köməksiz, kimsəsiz qaldığımızı və üstəlik əllərdə olan silahların yığışdırılması haqda buyruqların da verildiyini dedi və qəhərləndi.

Qoşunun Zəncana daxil olması ilə Zülfüqarilər, Əmir Nüsrətlər, Camal İmamilər at oynatmağa başladılar. İlk qətl və qarətlərin, talan və özbaşnalıqların xəbəri Təbrizə çatarçatmaz məyusluq əlamətləri güclənməyə başladı.

Mən Tehrandan Təbrizə döndüyüm gündən çalışdım ki, heç bir artıq işə, vəziyyəti kəskinləşdirən əmələ yol verilməsin, düşmənin əlinə bəhanə düşməsin. Tehrandan mənimlə birlikdə gəlmiş və qoşun gələne qədər Azərbaycan nigəhbanlığını (jandarmasını) təşkil etməyə müvəzzəf (vəzifəli) olmuş ağayə sərhəng Şəmsmülkün təhlükəsizliyini və məişəti ilə bağlı işləri yaxşı təşkil etdirdim. Azərbaycan Əncümənində general Pənahiyan, Kaviyan və Qulamyəhya Danişyandan ibarət bir komision yaratdıq ki, ağayə Şəmsmülklə birlikdə nigəhbanlığı təşkil etsinlər. Qərar belə idi ki, 6 min fədai Nigəhbanlığa köçürülür və onlar əmniyyəti qoruyurlar. Lakin son mərhələdə məlum oldu ki, bu haqda rəsmi göstəriş mərkəzdən (Tehrandan) gəlməlidir.

Qərardada əməl edib tərəflərdə münasib yumşaqılıq yaratmaq məqsədi ilə nehzət zamanı həbsə alınmışların bir qismi Tehrandə həbsdə saxlanılan firqəçilər və fədailərlə mübadilə edildi. Sərdəşt və Banədə əsir götürülmüş 40 nəfər mərkəzi dövlətin əfsəri (zabiti) ağayə Qazi Məhəmmədə olan xahişimiz əsasında bizə təhvil verildi. Mən həmin 40 nəfərin Tehrana yola salınmasını fədai başçısı Məhəmmədvəndə tapşırıdım. Bütün bu iqdamları münasibətlərdə yaxşı əsas yaratmaq üçün edirdik. Lakin qarşı tərəf bağladığı qərardadın bütün bəndlərini pozmaqla xəbis əməllərini həm açıq və həm də gizlin davam etdirməkdə idi.

QOŞUN TƏBRİZƏ GƏLİR

Aban ayının sonu, azərin əvvəllərində (noyabrdekabr) vəziyyət çox mürəkkəbləşdi. Azərbaycan iki yol ayrıcında qalmışdı: ya son damla qanımız qalana, son azərbaycanlı öləne qədər vuruşmaq və qoşunu bizim cənazələrin üstündən keçməklə Azərbaycana buraxmaq, ya da dövləti bağlanmış qərardaddakı şərtlərə riayət edib, intixabatı aram bir şəraitdə keçirmək. Azadlığın dadını dadmış millət vuruşa, ölməyə, öldürməyə hazır idi. Könüllü ölümə hazır olan dəstəyə yazılanların sayı durmadan artırdı. Belə bir vəziyyətdə ağayə Pişəvərinin Təbrizdən aparılması və bundan əvvəl

onun firqənin sədrlik vəzifəsini müvəqqəti olaraq M. Biriyyə tapşırması təkcə vəzifə və rütbə sahibləri, firqə fəalları arasında yox, həm də xalqın içərisində təşvişi gücləndirdi, çaşqınlığı, başıpozuqluğu artırmış oldu. Mən, ağayə Şəbüstəri, ağayə F.İbrahimi və bir çox yoldaşlarımız ölsək də vətəndə qalmağı, xalqla birlikdə olmağı qərarlaşdırdıq. Tehrana olan son səfərimdə hiss etdim ki, mənim ustandar vəzifəm oyunbazlıqdır. Sözü keçməyən, çoxlu təklif və tələblərindən yüzdə birinə də əməl olunmayan ustandar nə karədir? Qəvamlə, şahla və hər hansı dövlət məqamları ilə görüşlərdə tələb etdiyim məsələlərin həllini qoşunun Azərbaycana gəlməsi və intixabatla bağlamaq əslində baş aldatmaq vaxtı uzatmaq və saysızhesabsız cinayətlərin törənəcəyi günləri gözləmək idi. Mən başqaları kimi Təbrizi tərk edib özümün və ailəmin əmniyyətini hifz edə bilərdim. Təkrar edirəm, mənim və mənimlə bərabər başqa yoldaşların Şurəviyə getmək şansı heç də o birilərdən pis deyildi.

Mən, əvvələn, Azərbaycan azadixahları sırasında zəhməti olan adamlardanam, saniyə Şurəviyə bələd olan və həkimlik ixtisasına malik, deməli, orada da ailəmi dolandırmaq imkanı olan, barmaqla sayılan bir neçə adamdan biriyəm. Üstəlik ayrı düşdüyüm böyük oğlum Azada qovuşmaq imkanım da var idi. Fəqət mən vətəndə qalmağı, mübarizəni burada davam etdirməyi, insanların xeyrinə hər hansı bir iqdəm etməyi üstün tutdum. Bu yolda şah cəlladlarının əli ilə şəhadətə yetirilmişlərdən mənim heç nəyim artıq deyildi. Mən o vaxt da, indi də belə hesab edirəm ki, vətən və millət yolunda, onun azadlığı üçün ölməkdən böyük şərəfət yoxdur. Mən bu sözləri Təbrizdə qalmaqda məni ittiham edən, olmazın yalan danışıb, uydurmalar yazan "dostlara", onların əlində alətə çevrilmiş hizbi mətbuata ünvanlandırırım. Mən vətəni ona görə tərk edib, ailəmi götürüb getmədim ki, ustandaram və ya Qəvam kimi hiyləgər, çoxüzlüdən, Məmməd Riza şah kimi qəddardan nə isə təltif alam. Mənim onlardan aldığı təltif ev dustağı, həbs və təqiblər, ölümə üzüzə dayanmaq oldu ki, mən əvvələdən bunları göz önünə almışdım.

Zəncan alınıb, Miyana tutulduqdan sonra mən Qəvamül səltənədən teleqram aldım (teleqramın surətini vermək!). Məzmunu təqribən belə idi ki, Məclisə növbəti seçkiləri keçirmək üçün qoşun Azərbaycana yollanır, qoşuna maneçilik törənməsin, sakitlik qorunsun. Mən də ağayə Şəbüstəri və Azərbaycan Əyalət Əncüməni rəhbərliyi ilə məsləhətləşib teleqrama cavab verdim ki, sakitliyin bərqərar olması və intixabatın lazımı səviyyədə və saikit keçirilməsi dövlətdən, qoşundan asılıdır. Qoşunun gəlişinə Azərbaycan tərəfindən maneçilik olmayacaq, hər hansı xoşagəlməz hadisəyə yol verilməyəcək.

açıqsöz

Təbriz və bütün Azərbaycan Tehran qoşununun gəlişini gözlədikləri halda, 1325ci il azərin 20də axşamdan başlamış (1946cı il 11 dekabr) naməlum silahlı dəstələr, quldur, oğru və canilər küçələrdə görünməyə başladılar. Qətl və qarətlərin ilk xəbəri bizə çatdı. Mən, ağaye Şəbüstəri, firqənin və əncümənin fəalları və rəhbər işçiləri küçələrə tökülüşdük, adamları sakitliyə, səbirli olmağa, təşənnüce (şuluxluğa) yol verməməyə çağırırdıq. Millət bizi eşitdiyi halda, naməlum silahlıların zorakılığı və özbaşınalığı artdı, hadisələr nəzarətdən çıxdı. Azərin 2123də Təbriz küçələri azadixahların qanına boyandı, mağazalar, evlər, bazarükən talan edildi, insanların namusuna təcavüzə, qətlə yetirilmiş adamların cəsədini nümayiş etdirməyə qədər alçaq cinayətlərə əl atıldı. Azərin 21də mən və Ağaye Şəbüstəri qoşunun gecikmə səbəbini, vəziyyətin getdikcə ağırlaşdığını, "mühacir", "firqəçi" adı ilə insanlara divan tutulduğunu, vəziyyətin nəzarətdən çıxdığını bildirdik və buna görə qoşunun tez gəlməsini ağaye Qəvəmdən təkrartəkrar xahiş etdik. Qoşun gəlib çıxmadı ki, çıxmadı. Xəbər gəldi ki, qoşun general Haşiminin başçılığı altında gəlib Bostanabadda dayanıb. Azərin 21də axşam saat 14də mən və ağaye Şəbüstəri Bostanabada gəldik. General Haşimi bir neçə saata qoşunun Təbrizə çatacağına bizi arxayın etdi. Bir gün də keçdi, qoşun gəlib çıxmadı. Mən sonra yəqin etdim ki, bu gecikmə ilə əvvəlcədən hazırlanmış nəqşə əsasında dövlətin əli ilə təlim və təminat almış quldurlar qoşun gələnədək demokratların axırına çıxmalıymış. Qoşun isə Azərbaycandakı millət davasına son qoyan "xilasedici" qüvvə kimi ictimaiyyətə və dünyaya tanıtılmalıymış.

Artıq 48 saatdan çox idi ki, mən ustandarlıqda, Təbriz küçələrində, xoşagəlməz hadisələrin baş alıb getdiyi qaynar nöqtələrdə əlimdən gələni edirdim ki, qırğın, talan, zorakılıq miqyasını genişləndirməsin. O günləri yadıma salanda indi də kövrəlirəm, sarsılıram. 22 Azərdə mən təkrar Bostanabada getdim, vəziyyəti qoşun başçılarına danışdım. Yenə ağaye general məni arxayın edib yola saldı. Təkrar Qəvəmə teleqram etdim, qoşunun günahsız adamların dadına çatmasını, tez gəlməsini xahiş etdim, lakin...

Qoşun ancaq azərin 23də, günortadan sonra gəlib çıxdı. Qoşunun gəlməsini bayram edənlər, onun qabağında qurban kəsənlər də tapıldı.

Mən o ağır günlərdə güllələrin altında, ölümlə, terror olunmaq və həbsə alınmaq təhlükəsi ilə dəfələrlə üzüzə gəldim. Ətrafımızda qeyrətli, qanından keçən fədailər və əhalinin sağlam düşüncəli insanlar olmasaydı biz də o dünyalıq olardıq.

açıqsöz

Beləliklə, bir il əvvəl azadlığın ilk mübarək qədəmlərini böyük sevinclə istiqbal edən millət bu gün hər şeyin sona çatdığına, qazanılmış zəfərlərin puç edildiyinə şahid oldu.

Azərbaycan valisi S.Caividin dekabrın 11-də (Azərin 20-də) səhər saat 9-da baş nazir Qəvamül səltməyə göndərdiyi təcili teleqramda qardaş qanının tökülməsinə yol verməmək, qətl və qarətlərin qarşısını almaq üçün mərkəzi dövlət qoşununun Təbrizə və Azərbaycana tez göndərilməsi xahiş edilməsinə baxmayaraq qoşun qəsdən Təbrizə 3 sutka 8 saat (80 saat) gec dekabrın 23-də saat 17.0Vda gəlib çıxmışdır. Bu işə qatillərə, oğru və talançılara geniş miqyaslı cinayət törədib, özbaşınalıqlar etməyə kifayət

qədər imkan vermişdir. Azərbaycan Əncüməninin başçısı M.Ə.Şəbüstəriyə, Azərbaycan valisi (ustandarı) S.Cavidə baş nazir Əhməd Qəvamül səltənənin dekabrın 12-də (21 Azərdə) verdiyi cavab teleqramında qoşunun tezgec gəlməsindən söz açılmır, "azad" seçkilər üçün Azərbaycana gələn qoşuna müqavimət göstərilməməsi, asayışın qorunması üçün "öyüd nəsihət" verilir

YENƏ TƏQİB, YENƏ ZİNDAN

Qoşun Təbrizi tutan gündən qoşunla gələn Səyyah adlı bir məmur məni müntəzəm müşayiət etməyə və izləməyə başladı. Şəhərdə nizamintizamı bərpa etmək və müqəssirləri həbsə alıb cəzalandırmaq haqda mən bir ustandar kimi general Haşimi ilə söhbət etdim. Nəzmiyyə (polis) rəisliyinə əvvəldən yaxşı tanıdığım ağayə Məsuzadənin təyin edilməsini təklif etdikdə general Haşimi bu təklifə dodaq büzdü. Bir neçə saat sonra mənim xəbərim olmadan sərhəng (polkovnik) Şəqaqi bu vəzifəyə təyin edildi. (Mən sonra öyrəndim ki, Tehran mənim ustandar hökmümü artıq 20 Azər də ləğv edibmiş). Mən işin nə yerdə olduğunu anladım. Sabahı gün general Haşimi müəmmalı şəkildə məndən soruşdu: "Xeyir ola, Şəbüstəri görünür?". Mən cavabında "evində oturub, sizin buyruğunuzu gözləyir, lazımdır çağırtdırağ" dedim. Mən M.Şəbüstəriyə xəbər etdim və Ustandarlığa gəldik. General Haşimi də bura gəldi və çox sərt bir halda bizə: "Sizin hər ikinizi ağayə Qəvam Tehranda gözləyir, gedin hazırlaşın və yollanın" dedi.

Mən və ailəm (Bikəxanım və 2 oğlum) ağayə Şəbüstəri ilə birlikdə 25 azər 1325ci ildə axşamçağı Tehrana yollandıq. İki nəfər nəzarətçinin üzərimizə qoyulması göstərdi ki, artıq bizi nəzarətdə saxlayırlar. Sitade Ərteşin (ordu qərargahının) icazəsi ilə biz Tehranda əvvəlcə Bikənin atasıgilə düşdük. Onlar mən zillərinin 2 otağını bizim ixtiyarımıza versələr də, bu 2 otaq bizim üçün çox darısqal idi: 4 nəfər mənim ailəm, ağayə Şəbüstəri və üzərimizə qoyulmuş 4 nəfər tiryək çəkən nəzarətçi. Stade Ərteşin icazəsi olmadan bizim evdən çıxmağa, kiminləsə görüşməyə və danışmağa

ixtiyarımız yox idi. Bütün ağırlıq (həm darısqallıq, həm məxaric və həm də bazarlıq işləri) Məşhədi Əlinin və Fərhəngin (qaynatam və qaynım) ailəsinin üzərinə düşdü. Mən işin uzanacağını bilib ev əsasiyəmizin Təbrizdən yola salınmasını dostum Mir Mahmud Kərimiyə çatdırıb bildim. Ev əsasiyəmiz gəlib çatdı. Mən və ağayə Şəbüstəri ev sahibinə yük olmağımızdan çox narahat idik.

Tehranda yaşayan dostum Rizvan bizim Tehrana gəldiyimizi və ev dustaqlığında yaşadığımızı öyrənmişdi. O, başının yarasını doktor Məsumə xanıma (Fərhəngin xanımı) göstərmək bəhanəsi ilə Məşhədi Əligilə, Məsumə xanımın tibb mətəbinə gəldi və kiçik imkandan (tiryəki məmurların mürgü ləməsindən) istifadə edib, mənimlə söhbətləşdi. Azərbaycandakı hadisələrdən xəbərlər verdi. Günlər keçdi, həftələr ötdü, bizim təklifimizə cavab gəlmədi. Biz 4 nəfər tiryək çəkən məmurun nəzarəti altında darısqal və boğucu (tiryəkin iyi evi basırdı) mənzildə, ev sahibinə böyük əziyyətimiz dəyədəyə yaşamağa başlamalı olduq. Mən ağayə Şəbüstəri ilə məsləhətləşib başqa mənzil kirayə etmək haqda qərarlaşdıq və bu haqda icazə verilməsini şəhribanidən (polis) xahiş etdik. Laləzar xiyabanının axırında şah Rizada ev kirayə etmək xahişimiz şəhribani rəisliyində rədd edildikdə, biz zindana salınmağımızı yeganə çıxış yolu sayıb bu haqda ərizə ilə müraciət etdik. Bundan sonra bizə başqa yerdə ev kirayə etməyə icazə verildi. Rozvelt xiyabanında Yusif adlı bir yəhudinin həyatında ikitəqlə mənzili kirayə edib, polis nəzarəti altında ora köçdük. Maddi vəziyyətimiz getdikcə ağırlaşır, pullumuz qurtardı. Bizim vəziyyətimizin aydınlaşdırılması haqda etdiyimiz müraciətlər nəticəsiz qaldı, fəqət tiryəki nəzarətçilərin sayı azaldılıb 4 nəfərdən 2 nəfərə endirildi. Hər gün demək olar ki, bizi istintaq edib, sorğusuala tutsalar da, həbsə alınmağımızdan və ya azad olmağımızdan xəbər yox idi. Bizə çox məxfi yolla gətirilən xəbərlərdən məlum olurdu ki, bəzi ruznamələr bizim haqqımızda olmazın yalan, şayiə və böhtanlar yazırdılar. Yaxın günlərdə edam olunacağımız haqda da yazılar verilmişdi. Bu vəziyyətdə ağayə Şəbüstəriyə qızı və dövlət qulluğunda olan (hərbiçi idi) oğlu tez-tez baş çəkməyə gəlirdilər.

Bizim xariclə əlaqəmiz yalnız Bikəxanım və ağayə Şəbüstərinin qızı Tələt xanım vasitəsilə olurdu.

Mən ələcsiz qalıb bizim üzərimizdə nəzarətə rəhbərlik edən ağayə Fərivdindən Qəvama yazdığım ərizəni ona çatdırmasını xahiş etdim. Ərizədə yazdım ki, günahımız qoşun Təbrizə gələndə qədər imkanımız daxilində şülxluğun, qətl və qarətin qabağını almağımızdır, qoşun Bostanabadda, Qaraçəməndə və Şibli gədiyində fədailərlə üzüzə dayanarkən qardaş qanınin tökülməsinin qabağını almağımızdır? Qəvama ev dustaqlığında saxlanılmağımızın səbəbini bizə bildirməyi yazsam da cavab verilmədi.

Ev dustağı olduğumuz müddət ərzində ruznamənevislər (jurnalistlər) nələr yazmamışdılar: "Sipəh xiyabanında quraşdırılmış üç dar ağacı doktor Cavid, Şəbüstərini və Biriyanı gözləyir", "Şəbüstərini mühakimə etmək üçün ingilislər onu Kərbəlaya aparıblar", "Dövlətə satıldığına görə doktor Cavidə və Şəbüstəriyə Tehranda imarət bağışlandı", "Bikəxanım doktor Caviddən ayrıldı" və s. və i.a.

Ev dustaqlığının da qəflətən ayaqlarım şişdi. Bu ürəyimdə qüsurlu baş verdiyinin əlaməti idi. Polisdə həkim işləyən və keçmişdən yaxşı adanı kimi tanıdığım doktor Rəfini məni müayinə etmək üçün istədim. O gəldi, müayinə haqqı almadı və üstəlik lazımı davadərmanı alıb mənə çatdırdı.

Bizim ev dustaqlığından zindana aparılmağımız haqda Qəvama ünvanladığımız məktubu Bikəxanım yerinə çatdırdı və həmişəki cavabı aldıq: "Ağayə Əşrəf buyurur ki, 78 günə azad olacaqlar, əcələ eləməsinlər ". Bu cavabı Bikəyə ən azı 78 dəfə vermişdilər. Bunun da növbəti yalan olduğuna şübhə etmədik. Bu ağır günlərdə mərhum Camal Şirinlunun, Fətəli İpəkçiyanın, Həsənzadənin mənə, Şəbüstəriyə və ailəmə göstərdikləri əvəzsiz köməkləri həmişə minnətdarlıqla yad edəcəyəm. Dostu, insanlığı dar ayaqda sınamaq lazımdır.

1326-cı il xordadın 2-də (T947-ci il iyun) 5 ay 18 gündən sonra ağayə Şəbüstəri ev həbsindən azad edildi. O, Şiraza sürgün olundu (oğlu Şirizad da orada işləyir və yaşayırdı). Şəbüstərinin azad olması məni çox sevindirdi. Əvvələn, qaygım azaldı və həm də mənim də azadlığa çıxacağıma ümid yarandı.

Azərbaycandan gələn ağır xəbərlər məni çox sarsıtdı. İsfəndin 25-də Xəlil Dayının (Azərbaycan), xordadın 2-də Fridun İbrahiminin, fərvərdinin İldə qazilərin (Qazi Məhəmməd və Seyf Qazi) mühakiməsizfilansız öldürülməsi, sayseçmə adamların, dostların edam xəbərləri mənə başqa dərdlərimi unutturdu. Mirəyyub Şəkiba (mən onu 1310-cu ildən Ədalət firqəsindən tanıyırdım), imanlı dostum Mirzə Nurullaxan Yekani, Qulu Sübhü, Cavidanı, daha kimlər, kimlər murdar əllərlə qətlə yetirildilər. Mən demişəm, yenə deyirəm: "Onların müqəddəs qanı yerdə qalmayacaq! Onlara eşq olsun, onlara rəhmət!" Əlimə imkan düşəndə onlar haqda da xatirələrimi yazacam. İranda çıxan bəzi ruznamələr şəhidlik zirvəsinə qalxmış azərbaycanlı igidlərin dara çəkilməsini, güllələnməsini, qətlə yetirilməsini böyük abtəblə, sevinə sevinə yazdıqları halda, Əli Maşmçının, Abdulla Rəhiminin, Rizvanın və başqalarının qanunsuz həbsindən, qarət olunan dükanağazalardan, ismətinə təcavüz edilmiş bizim ana bacılarımızdan, Azərbaycanda baş alıb gedən

qanunsuzluqlardan bir kəlmə belə yazmırdılar. Bu dərdləri çəkmək məni öldürməsə də, qocaltdı, daxilən çürüdü, əzdi, sarsıtdı.

Bikəxanımın gətirdiyi məlumatlara görə, məni də azad etmək istəyirdilər. Kaşana, Quma, Kirmana və ya Əbdüləzimə sürgün olunacağım haqda qərarlar olsa da, hər həftə Şəhribaniyə iltizamla Tehrandə qalmağıma icazə verildi. Mənə azad olmaq haqda əmri 1326cı il mordadın 10da (1947ci il avqust) Sərhəng Həsən Vəziri gətirdi. 7 ay 17 günlük ev dustaqlığım beləcə sona yetdi. Bu ev həbsinin mənə xeyri bu oldu ki, yaddaşımdakıları kağıza köçürmək imkanı əldə etdim, tiryəki nəzarətçilərdən gizli 11 dəftər doldurdum. 1349cui ildə (1970) bu qeydləri həm farsca və həm də ana dilində qramer cəhətdən nizama saldım. Güman edirəm yenə əl gəzdirməyə ehtiyac vardır. Əgər sağ qalsam özüm, sağ qalmasam, bu işi dostlarım, yoldaşlarım həyata keçirərlər, tənzimləyib, təshih edib çap etdirərlər. Bu mənə şöhrət üçün yox, millətimə bəlkə bir faydası çata bilməsi üçün gərəkdir .

XALQIMA BƏRAƏT İSTƏYİ İLƏ

Nehzətin süqutundan sonra dövlət məni 228 gün Tehrandə zindani etdi, fərq onda idi ki, mən bu həbsi evdə, insanlardan, cəmiyyətdən təcrid olunmuş şəkildə, hətta radioya belə qulaq asmağa, ailə üzvlərimdən başqa kimsə ilə görüşməyə hüququm olmadığı bir şəraitdə keçirdim. Hamama belə tiryəki nəzarətçilərin müşayiəti ilə getməliydim. Hər halda, ev dustaqlığımdan xilas olmağa da şükür etmək gərəkdir. Dostlarla, tanışlarla görüşdüm. Azərbaycandakı qırğınlar haqda, oradakı boğucu mühit haqda məlumatlandım. Maddi vəziyyətimiz son dərəcə ağırlaşdığından Bikə işə, mən isə idarələrə və lazımı adamlarla görüşə pula qənaət etmək üçün piyada gedirdik. Bu ağır günlərdə dostlarımın köməliyini, xüsusən doktor Cemin köməliyini qeyd etməsəm, insafsızlıq olardı. Mən sonralar öyrəndim ki, şaha onun adamları mənim və Şəbüstərinin zindana salınmasını təklif etmişlər, Qəvam isə bu zindanı ev dustaqlığına çevirməkdə bizə "kömək" etmişdi. Mən Qəvamın qəbulunda olanda o, bu mərhəmət"i mənim başıma qaxdı.

Mən ev həbsindən qurtaran gündən sonra tam altı ay çalışdım ki, Azərbaycandakı həbslərə, sürgünlərə və təqiblərə son qoyulsun. Bu insanların günahı öz hüquqlarının bir zərrəsini

açıqsöz

istəməkləri olmuşdu. Mənə üzaqda gəzib dolanmağı məsləhət görənlər çox idi. Lakin mənim döymədiyim qapı qalmadı. Qəvamla görüşmək və onun verdiyi vədləri yadına salmaq, nehzət iştirakçılarına bəraət almaq istəyirdim. Sərtip Səfari, sərhəng Hesam Vəziri, Firudin Kəfyol, vüzarətə keşvərdə doktor Eqbal, qoşunda hərbi hakim Sərtip Bəqai, sepəhbud Əmir Əhmədi, baş polis rəisi Əzimyaya, bir sözlə dövlət məqamlarının çoxuna müraciət etdim, günahsız insanlara bəraət istədim. Hamısı mənim dediklərimin çoxunu təsdiq etsə də, əməldə heç bir müsbət iqdam etmədilər.

Azadlığa təzəcə çıxdığım günlərdə məni yenidən məhkəməyə çağırdılar. Məlum oldu ki, Təbrizdə nehzət vaxtı evini kirayə etdiyimiz Tehranda yaşayan Hacı Mahmud Kərbasizadə məni məhkəməyə verib. Guya mən onun evində kirayədə yaşayan vaxt çoxlu fərşini, ev əşyalarını, bilmirəm daha nələrini mənimsəmişəm. Qəziyyəni (hadisəni) Bikəxanımınla danışdım. Xoşbəxtlikdən həmin vaxt ağayə Kərbasizadənin evindən Milli Hökumət xəzinəsi xeyrinə müsadirə olunub aparılmış bütün əsaslıların təsdiqlənmiş siyahısının surətini Bikəxanım götürüb saxlamışdı. Bu sənəd şər atanın böhtanından bizi xilas etdi.

Mən 1326cı il abanın 6da (1947ci il noyabr) Təbrizdəki ev məmili məsələsi ilə bağlı ağayə Qazizadə ilə görüşdüm. Söz arası ağayə Qəvamla görüşmək istəyimi ona bildirdim. O bu görüşün baş tutmasına kömək edəcəyini mənə bildirdi. Demə ağayə Qazizadə Qəvamın yaxın adamı imiş. İki gün sonra Qəvamla görüşəcəyim haqda icazə kağızını mənə şəxsən özü verdi.

1326cı il abanın 8də Qəvam məni qəbul etdi. Mən əvvəlki görüşlərdə deyilənlərdən, Tehranla bağlanmış qərar daddan söhbət açmaq istərkən o, söhbətin istiqamətini başqa səmtə yönəltdi. 1015 dəqiqə çəkən bu görüşdə mən günahsız insanların bağışlanmasını xahiş etdim. O, bu haqda siyahının dəftərxanaya verilməsinə etiraz etməsə də, cəmi 2022 nəfərin bağışlanmasını boynuna götürdü. (Tağı Kərimi, Hüseyin Fəhmi, Rəhim Xakpur, Müzəffər Turabzadə, Rəhim Cadiniku, doktor Məhtaş, Məhəmməd Hüseyin Bөрhani və s.). Mən Qəvamın görüşünə getməzdən əvvəl Bakıdan tanıdığım və ailəvi dostum doktor Behbudu (Vəlizadə) bağışlamağı da Qəvamdan xahiş etməyi bildirdikdə Behbud buna etiraz etdi. O, Tehranda gizli şəraitdə yaşayırdı, dilədişə düşmək istəmir di. Mən də onun sözünə qulaq asdım, adını ortaya çəkmədim. Bir neçə gündən sonra eşitdim ki, Behbudu və Məşədi Rizvanı şah Riza xiyabanında Əli Zülfüqari adlı bir satqın polisə mərifçilik edib (tanıtıdırıb). Onları kələntəriyə (polisə) aparsalar da Məşədi Rizvanı azad edib, doktor Behbudu zindana salıblar. Mən gedib ona zəmanət durmaq istəyimi bildirdim, zəmanətim

açıqsöz

qəbul olunmadı. Doktor Behbudu nehzət vaxtı mən Tehrandan Təbrizə gətizdirmişdim. O, çox şərəflə Hökumətə Milliyyə xidmət etdi. Onun azadlığa buraxılması üçün sərləşgər Rəzmaranın qəbuluna düşdüm. O, mənə bildirdi ki, Əlahəzrət Təbrizdədir, oradan qayıtdıqdan sonra çox güman ki, əfvümumi olacaq və belə də oldu. Əfvümumi hamıya şamil edilməsə də, bir iddə adam azadlığa buraxıldı, o cümlədən doktor Behbud da, ev dustaqlığından azad olduğum gündən etibarən 6 ay hər gün izləndiyimi bilirdim. Elə həftə olmurdu ki, polis, Sazmane Əmniyyət (təhlükəsizlik idarəsi), ərteş (hərbi) idarələri hər hansı siyasi məsələ ilə bağlı məni sorğusuala və ya izahata çağırmasın. Mən ailəmi dolandırmaq üçün Bikəxanımın adına olan mətəbdə xəstə qəbul etməyə başladım. Gələn çox az idi. Siyasi vəziyyətimə görə xəstələr də məndən uzaq gəzmək məcburiyyətində idilər. Bacım Xoşqədəmin əri Təbrizdə fədai başçısı kimi edam olunduğundan onu və uşaqlarını saxlamaq da mənim boynuma düşmüşdü. Maddi vəziyyətimizi düzəltmək üçün kirayə evdən can qurtarmaq lazım idi. Dostlarımın köməliyindən şərməndə (xəcalətli) vəziyyətə düşmüşdüm.

Biz Təbrizdə və Kaşanda topladığımız pul hesabına bir həyət almışdıq. Həmin həyəti satdırdım, Bikənin adına bilmədən də (sığortadan) bir miqdar pul aldım. Bakıdan cavanlıq dostum Əjdər Əlizadə, Əkbər və Vəhdət Kaşi bir miqdar mənə borc verdilər. Xülasə 21 min tükənə bir mənzil aldım. Pulun hamısını verə bilmədiyimizdən aldığımız evin iki dangını ev satanın girovunda qoyduq. Sonra Kavənin vasitəsi ilə birindən pul götürüb evi girovluqdan çıxara bildik.

Mənzil kirayəsindən azad olmaq, yeni mənzilin bir hissəsini həkim məntəqəsinə çevirmək və xəstələr qəbul etmək tədricən vəziyyətimizə kömək etsə də, aldığım borcları tez ödəmək fikri məni narahat edirdi. 132728ci illərdə qazandığımız pulun bir hissəsini sürgünə göndərilmiş nehzət iştirakçılara, şəhid olmuş yoldaşların ailəsinə kömək etməyə sərf edirdim. Mətəbə gələn nehzət iştirakçıları və onların ailə üzvləri müayinə və müalicə haqqından azad idilər. İmkanım olanda bəzisinə dava (dərman) almaqda da köməklik edirdim. Mən çox vaxt onların üzünə dik baxmaqdan xəcalət çəkirdim. Milli nehzətin və Milli Hökumətin rəhbərlərindən biri kimi bu günə düşməkdə mənim də günahım var idi.

Mən bu qeydləri nehzətin süqutundan 25 il sonra səhmana salmağa başladım. Çox təəssüf edirəm ki, yaşımın artması və hadisələrin çoxluğu ilə bağlı bəzi şeyləri unutmağa başlamışam və ya dəqiq yadıma salanmıram. Belə hesab edirəm ki, milli nehzətimizdə iştirak edən hər bir kəs öz xatirə və qeydlərini yazıb saxlamalıdır. Bu, nehzətin tarixini yazanlara çox gərək olacaqdır.

Məni yaxından tanıyanlar bilirlər ki, dostluqda, münasibətdə sabit və sədaqətliyəm. İkiüzlülüğü, dalca danışmağı, riyakarlığı bağışlamağı çətin bacarıram. Mən nehzətin məğlubiyyətindən sonra Tehrandə ev həbsində saxlanıldığım və sonra azadlıqda olduğum vaxt dostların, yoldaşların, xüsusən Tehrandakı azərbaycanlıların mənimlə görüşmələrinə, birgə dərdləşməyimizə Hizbe Tudeye İranın rəhbərliyində və sırası üzvləri sırasında narahat olanlar var idi. Hizbin ruznaməsində, onlara yaxın qəzet və məcəllələrdə mənim əleyhimə yalan və böhtanlar da yazılırdı. Özləri "Oğrular yuvası" (doktor Müsəddiq belə adlandırır) olan İran məclisinə vəkil gətiriləndə bunu xəyanət hesab etmədikləri halda, mənim valilik dövründə nahaq qan tökülməməsi və zavallı xalqımın xilasını naminə çalışmağımı "satqınlıq", "xainlik" adlandırmaq dan belə çəkinmədilər. Siz nehzətdən sonra bəzi ruznamələrdə və məcəllələrdə gedən yazılara diqqət etsəniz, bu nalayiq işin nişanələri ilə rastlaşarsınız. Mənə pis təsir edən bir cəhət də nehzətdən əvvəl Tehrandə vəziyyətimin hər cəhətdən yaxşı olduğu və nehzət vaxtı rəhbərlikdə çalışdığım vaxt özlərini çox yaxın və canıyanan göstərənlərin bəzisinin nehzətdən sonrakı ağır günlərimdə uzaq durmalarıdır. Mən bu xatirələrdə onları "Məndən qaçanlar" bölməsində müfəssəl yazıb, ifşa etmək niyyətindəyəm. Doktor Ələkbər İmami, Əhməd Bahaduri, Məhəmməd Dəşti və tudəçilərin "sol" qanadına daxil olan bir dəstə bu zümrədənəndirlər.

SEVİNMƏYİM ƏBƏS İMİŞ

Nehzətdən sonra həbs, təqib, hədəqorxu və kasıblığa məruz qaldığım ağır günlərdə bir xoş xəbər gəldi ki, Bakıya nehzət vaxtı təhsil almağa göndərilənlərin bir iddəsi (qismi) qayıdıb gəlir. Bizə çatan xəbərə görə oğlum Azad və Əyyub Şəkibanın oğlu Daryuş da onlarla bahəm gəlməliydi. Mən bu xəbəri Bikəxanmıa çox dolayı yolla çatdırmağa çalışsam da o, yenə bərk kövrəldi, gözlərindən leysan axmağa başladı, əllərini göyə qaldırıb yalvardı. Lakin deyilən xəbər düz çıxmadı. Mən bu əhvalatı görüşəndə ağayə Fətəli İpəkçiyana danışdım. O, mənə məsləhət gördü ki, Azada və Kazıma (Şəbüstərinin oğluna) məktub göndərib, təhsillərini başa vurmaqlarını və ixtisasa mükəmməl sahib olmaqlarını yazım. Mən də bu ağıllı məsləhətə qulaq asıb məktub yazdım. Sonralar öyrəndim ki, mənim və Bikəxanımın Azada göndərdiyi məktubların çoxu ona gedib çatmayırmış.

Azadın gəlməsi haqda şad xəbər uğursuzluğundan sonra gözləmədiyim halda məni yenidən istintaqa çağırıldı. Ağayə Şəbüstərini də Şirazdan gətirdirdilər. Bu naqafil çağırışdan bir gün sonra Moskva radiosu belə bir xəbər yaydı ki, Azərbaycan demokrat rəhbərlərindən doktor Cavid və Şəbüstəri Tehrandə yenidən həbsə alınmışlar. Ev dustağı olarkən üzərimdə nəzarətçi olan Səid Məhəmmədi iki jandarmanın müşayiəti ilə məni yenidən Dadistane Ərtəşə (hərbi məhkəməyə) gətirdi. Mən həbs və təqiblərdən yaxam qurtardığına təzəcə şükr etdiyim bir vaxtda yenidən "köhnə hamam, köhnə tas" oyunu başlandı. Mən bu dəfəki hərbi məhkəməyə çağırışı Sərtip Derəxaninin (o, nehzət ərəfəsində Təbrizdəki hərbi şah qarnizonunun rəisi idi) mühakiməsi ilə bağlı olduğunu zənn etdim. Lakin zənnim düz çıxmadı.

Məni əvvəlcə sərhəng (polkovnik) Möhqədinin yanına gətirdilər. Mən o cənabdan nə üçün çağırıldığımı soruşduqda o, xüsusi bir əda ilə: "narahat olmayın 10, uzaq başı 15 ildən

artıq verməzlər" deməklə məni xoflandırmaq istədi. Mən həbs və təqiblər vaxtı belə hədələri çox eşitdiyimdən kefimi pozmadan ona cavab verdim: "Ağa, ölümü gözüne alan adam 1015 illik həbslə narahat olmaz" dedim. Sərhəng yenə xüsusi bir əda ilə: "bunu aparm aşağı, orada bunu gözləyən var" dedi. Məni aşağı apararkən pillələrdə sərhəng ağayə Bəğai ilə rastlaşdım. Mən ona: "Ağayə Bəğai, bizim xidmətlərimizin haqqı budurmu?" dedim. O, başını aşağı salıb keçdi. Məni isə kamyona mindirib naməlum istiqamətə apardılar. Maşın bizim evin yanından keçdiyindən nəzarətçilərdən xahiş etdim ki, bir anlığa maşını saxlasınlar, evə xəbər verim ki, məni yenə aparırlar... Nəzarətçilər xahişimi rədd etdi (yanımda pul olsaydı, iş düzələrdi). Beləliklə, hara aparıldığımdan xəbərsiz olan yazıq Bikə yenidən istintaq orqanlarına, zindanlara ayaq döyməli olacaqdı.

Məni hərbi məhkəməyə məxsus təcridxanaya saldılar. Elə həmin gün ağayə Şəbüstərini də Şirazdan gətirib başqa təcridxanada saxladılar. Sabahı gün məni hərbi məhkəməyə gətirildikdə buradakı sorğusualdan məlum oldu ki, şah Azərbaycan hadisəsində Qəvam və Müzəffər Firuzdan şübhələnib. Guya Qəvam və Firuz bəzi "sirli" məsələləri əvvəlcədən nehzət rəhbərliyinə xəbər verib. Mən istintaqın ilk günündəcə bildirdim ki, M.Firuz Təbrizə gələndə qədər, Qəvam isə ustandarlıq hökmünü verənədək onlarla heç bir təmasım olmayıb. Onların üzünü ilk dəfə bu mərasimdə görmüşəm.

Məni axtaraaxtara hərbi məhkəməyə gəlib çıxmış Bikəyə vicdansız məmurlar demişdilər ki, çox

güman ki, doktor Cavidı güllələsinlər. Xanım isə cavabında onlara: "Millət yolunda ölmək doktor üçün iftixardır" demişdir.

Əvvəl bizim mühakiməmizi Təbrizdə, "şahid"lərin iştirakı ilə aparmaq istəmişdilər. Oyun baş tutmadıqda bu qondarma məhkəməni Tehranda qurdular. 1326cı il bəhmənin 11də (1948ci il fevral) mənim və ağayə Şəbüstərinin məhkəməsi başlandı. Sərtip Kopal ayrıayrılıqda mənə və Şəbüstəriyə Azərbaycan hadisəsində Qəvam və Firuzun "əməlləri" haqda bildiklərimizi gizlətmədən səmimiyyətlə etiraf etməyi, bu haqda Əlahəzrətə yazmağı məsləhət gördü. Kopal tez-tez bu cümləni təkrarlayırdı: "Olmuş həqiqəti gizlətsəniz bu iş uzanacaq və nəticə sizin üçün ağır olacaq". Mən və ağayə Şəbüstəri şahə məktub yazdıq və Qəvamın, eləcə də M.Firuzun məxfi əməlləri haqda heç nə bilmədiyimizi bildirdik.1

1326cı il bəhmənin 13də ağayə Şəbüstərini yenə məndən ayıraraq başqa təcridxanaya saldılar. Mən sərləşkər Rəzmara ilə görüşmək istədim və bu haqda məktubumu ona çatdırdılar. Bəhmənin 23də Rəzmara, sonra isə Sərtip Bəqai məni qəbul etdilər. Hər ikisi bizə yenə həqiqəti açıb söyləməyi və şahə 2ci məktubla müraciət etməyi təkrar məsləhət gördülər. Biz isə nə olmayan "həqiqəti" dedik, nə də şahə 2ci məktub yazdıq.

YENƏ MÜTTƏHİM KÜRSÜSÜNDƏ

Bizim mühakiməmiz 1326cı il esfəndin əvvəllərində başlanmalıydı. "Cinayət işi" təkmilləşmədiyindən bir qədər gecikdi. Bizi 4 məmurun müşayiəti ilə həbi məhkəmənin təcridxanasından Tehran Şəhribani (polis) İdarəsinin zindanına gətirdilər. Son və yekun istintaqı sərqud (mayor) Səduqi adlı bir adam aparırdı. O, 2 saat ağayə Şəbüstərini, 2 3 saat isə məni sorğusuala çəkdi. Hiss olunurdu ki, Səduqi bizim məhkum olunmağımıza və "yağlı" cəza

almağımıza meyilli idi. Üstündən 1617 ay keçdikdən sonra o, məndən yenidən köhnəlmiş əhvalatları sorğusual etməyə başladı. Ərdəbil fədailəri ilə rəbitəm, X.Azərbaycan ilə aramızdakı "rəmzi" teleqraflar, müqavimət qüvvələrinə göstərdiyim köməklik, nə bilim daha nələr, nələr haqda danışmağımı və günahkar olmağı boynuma almağı təkid etsə də, bir fayda alınmadı. O, bir

açıqsöz

qədər əsəbiləşmiş halda bizi həbs otağına aparmağı məmurlara əmr etdi. Bikəxanım və Şəbüstərinin qızı Tələt xanım bizim yenidən günahsız yerə həbs olunduğumuz haqda şahdan tutmuş aidiyyəti olan idarə başçılarına qədər şikayət etməkdə idilər.

Bəzi müəlliflər hasız olaraq bu məktubu şaha satılma, ondan mərhəmət diləyi kimi şərh edirlər (tərtibatçı redaktor).

Müttəhim kimi mənə vəkil tutmağa icazə verilsə də, bunun üçün pulum çatmırdı. Bunu bilən İttihadiyədəki (həmkarlar təşkilatında) qeyrətli yoldaşlarım 1500 tımən pul toplayıb vəkil tutmaq üçün Bikəyə vermişdilər. Biz həmin pula hərbi Şahgülünü vəkil tutduq. Həmin günün sabahı sərvan Fazili adlı bir şəxs bildirdi ki, o, mənə pulsuz müdafiə etməyə hazırdır və beləliklə sərvan Fazili mənim vəkilim oldu. O, cinayət dosyam ilə ətraflı tanış olduqdan sonra bizə qarşı ittihamların düzəltmə və əsassız olduğunu bildirdi, ürəkdirək verdi. 1327ci il fərvərdinin 18də (1948ci il aprel) bizi növbəti dəfə mühakimə etməyə başladılar. Tüfəngli sərbazların müşayiəti altında mənə və ağayə Şəbüstərini mühakimə etməyə gətirdilər. Bizim barəmizdə Hərbi Cinayət məcəlləsinin 319, 312 və 409cu maddələri üzrə cinayət işi qaldırılmışdı. İstintaq dan sonra bu işə əlavə edilmiş 12ci maddəyə əsasən bizi edama da məhkum edə bilərdilər. Bizi müdafiə etmək üçün vəkilləri mizin ixtiyarında lazımı mədrəklər (sənədlər) demək olar ki, yox idi. Vəkil mənə məhkəmədəki oxuduğum yazılı difaiyyə (özünümüdafiə) əsasında müdafiə etmək məcburiyyətində idi. Qəvam və Firuzın "məxfi" fəaliyyətini "ifşa etmək" (əslində bu hoqqabazlıq şahla Qəvam arasında əmələ gəlmiş ziddiyyətlə bağlı idi) mənzuru (məqsədi) ilə başlanan mühakimə Şəbüstəri ilə mənim milli dövlətdəki fəaliyyətimizə aid idi. Məhkəmənin 5 cəlasəsindən (iclasından) sonra sərhəng Şəqainin başçılığı altında aparılan mühakimə bizim hər birimizi 2 il zindana məhkum etdi (Bikə və Tələtin saysızhesabsız ərizə və şikayətlərindən sonra). Beləliklə, yenidən yolumuz zindana düşdü... Zindana yemək, palpaltar gətirməkdən, dövlət mə qamlarına "mərhəmət" ərizəsi yazmaqdan yorulmuş bu biçarələr (Bikə və Tələt xanımı) yenə də əzabəziyyətə düşdülər.

Bizim yatdığımız zindanda İranda yaşayan müxtəlif millətlərin nümayəndələri olsa da, türklər və farslar (bəlkə də farsdillilər) daha çox idi. Gözlənilmədən zindanda fərs-türk mübahisəsi qızıqdı və davaya çevrildi. Bu işdə, mənə, dövlətin əli var idi. Zindana arabir gətirilən "məchul" adamlar burada millətçiliyi qəsdən qızıqsdırıb, sonra aradan çıxırdılar. Dövlətin bu dəstxətti Təbrizdə "mühaciryerli" əhvalatından mənə tanış idi. Zindanda bu əhvalruhiyyənin əleyhinə var gücümle mübarizə aparmağımdan zindanbanların xoşu gəlmirdi. Buna görə, mənim kimi adamları tez-tez bir

nəfərlik təcridxanaya salırdılar.

Zindan həyatında günü başa vurmaq böyük məsələdir. Mən darıxmamaq və fikirdən azad olmaq üçün bəzən corablarımı dəfələrlə söküb, sonra yenidən toxuyurdum (corab toxumağı Abacıdan öyrənmişdim). Bəzən də çörək xırdaların toplayıb, ondan xəmir düzəldib gün təqvimini düzəldirdim. Çox vaxt yadımda qalan təsnifləri zümzümə edir, şer yazmağa da həvəs göstərirdim. İmkan düşsə bu şerləri şair dostlarımla məsləhət və təshihindən sonra bəlkə çap etdirdim. Şerlərim bir qayda olaraq ictimai məzmununda olurdu və arabir Bikəxanımın mənimlə keçdiyi əzablı yolun lövhələrini də kağız üzərinə köçürürdüm. Bu yazıları arxiv sandığımda zindan həyatımın "inciləri" kimi qoruyub saxlamışam.

1327ci ildə Əlahəzrət Azərbaycan xalqına "mərhəmət" göstərib nehzət iştirakçılarının bir qisminin əfv edilməsi haqda əmr verdi. Bu əmr bizə də şamil olundu. 1327ci il mordadın 6 da (1948ci il iyul) mən və Şəbüstəri zindandan azadlığa buraxıldıq. "Atəş", "Qiyam", "Ettelaat", "Sədəyə mərdom" ruznamələri 16.4.1327ci il tarixli nömrələrində əfv fərmanının məna və Şəbüstəriyə şamil edilməsini bizim şaha sədaqətli olmağımızla əlaqələndirməyə çalışmışlar. Mən təəssüflənirəm ki, sonralar bəzi ağzıgöyçəklər də bu qondarmam təkrar etmişlər. Mən və Şəbüstəri azadlığa çıxdıqdan sonra istədik ki, bu uydurmaya cavab yazıb ruznamələrdə çap etdirək, vəli bizi istəyənlərin məsləhətinə qulaq asıb bu işi etmədik. Əvvələn, doğrudan da heç bir ruznamə siyasi cənbə (məzmun) ilə həbsə alınmış və indi azadlığa çıxmış adamın cavabını çap etməzdi. Digər tərəfdən, belə bir cavab işləri yenidən korlayardı. Mən gələcəkdə həqiqətin öz yerini tutacağına əminəm.

Zindandan çıxdıqdan sonra İranda o vaxtkı siyasi mühit elə idi ki, sanki mən kiçik həbs otağından böyük həbs otağına gətirilmişdim. Bir yerdə söhbətləşmək, söz danışmaq, müstəqil fikir söyləmək mümkün deyildi. Hər şey şahənə çərçivədə olmalıydı. Zindandan çıxdıqdan sonra üzərimdə "göz" olduğunu və hər an izləndiyimi hiss edirdim. Suyu püfləyib içməkdən başqa çarə qalmamışdı. Dosttanışdan uzaq gəzmək, bazar küçəyə az çıxmaq məcburiyyətində idim. Nəfəs almağın belə çətin olduğu bir şəraitdə məni çox narahat edən həqiqəti bilmədən bizim Azərbaycan nehzətinin süqutuna bais olmaqda günahlandırılmışımız idi. Bəziləri belə düşünürdü ki, biz qoşuna yol verməklə nehzəti süquta uğratdıq. Hətta belə fikirlər də səslənirdi ki, guya mən və Şəbüstəri İran dövlətindən böyük miqdarda pul alıb qoşunu Azərbaycana buraxmışıq. Bu cür düşünənlərin çoxu şəxsiqərəzliyə qapanan və ya burnunun ucundan uzağı görməyənlər idi. Hadisələrə yaxşı bələd

olanlar və onun gedişini izləyənlər yaxşı başa düşünər ki, nehzətin süqutu nə məndən, nə Şəbüstəridən, nə də nehzətin digər rəhbərlərindən asılı idi. O zamankı beynəlxalq vəziyyət bizi bucağa sıxdı, əlimiz hər yerdən üzüldü, meydanda əliboş, tək qaldıq. Dövlət də bu vəziyyətdən istifadə edib nehzəti süquta uğratdı. Azərbaycan nehzətinə kim xəyanət etdiyini gələcək göstərəcək. Bu haqda indi danışmaq, bəhs açmaq mümkün olmasa da, gələcəkdə demək və yazmaq mümkün olacaq. O zamanın adamları, xüsusən müvərrixlər (tarixçilər) və nevisəndələr (yazıçılar) yəqin ki, həqiqəti xalqa çatdıracaqlar.

Siyasətə qarışan adamlar haqda həmişə çox yazırlar. Siyasətə qatılan adamlar haqqında müvəffəqiyyətlə irəlilə dikkə, qalib gəldikdə təriflər, çox yaxşı sözlər, məğlub olduqda isə pis sözlərin yazılması və deyilməsinə mən təbii baxıram. Yıxılana balta vuran çox olur. Mənim haqqımda düşmənlərimin və ya məndən incik olanların yazısına cavab verməyi özümə artıq iş hesab edirəm. Düşmən, səni istəməyən şəxs sənə haqda yaxşı söz deyə bilməz.

YAXŞILIĞI UNUTMAQ OLMAZ

Riza şahın zindanında yatarkən mənim ailəmə köməklik əlini uzatmış doktor Xarratinin yaxşılığını heç vaxt unuda bilmərəm. Onun Bikəxanımı ixtisası üzrə işə düzəltməsi və göstərdiyi maddi yardım ağır günlərdə qolumuzdan çox tutdu, çətinliyimizi bir qədər yüngülləşdirdi. Mənə yaxşılıq edənlərin bir qismi ilə ideya, əqidə və məslək məsələlərində fərqli mövqedə olsaq da, onların insanlıq naminə etdikləri köməkliliyi və rəhmdilliliyi yüksək qiymətləndirib, minnətdarlıq edirəm. Adamlar olub ki, onlar ailəmin düşdüyü ağır vəziyyəti və başqa cəhətləri nəzərə alıb mənim zindan cəzaminə azaldılmasına və azadlığa çıxmağıma köməklik ediblər. Onların bir çoxunun adı, kimliyi yadımda və qeydlərimdə qalıb. Onların hamısını kağıza gətirsəm yəqin ki, uzun siyahı alınar. Bununla birlikdə aşağıdakı adamların mənə və ailəmə göstərdikləri maddi və mənəvi köməkliliyin təmənnəsizliyini və onların alicənablıqlarını yada salıb adlarını qeyd etmək borcumdur:

Doktor Xarratian, doktor Məhəmməd Xələtbəri, Kavə Nəimi, Nurəddin İmami, Fətəli İpəkçiyən, Əjdər Əlizadə, Ağasədr Kermanşahi, Şirinlu, Maşınçı, İsmayıl Dadaşzadə və s. Bunların bir çoxundan aldığı borc pulları qaytardığıma çox şadam, vəli elə dostlarım da olub ki7 mən nə qədər

açıqsöz

təkid etsəm də, verdiyi pulu geri almayıblar. Uzun müddət dövlətdən ala bilmədiyim təqaüdün düzəlməsində ağayə N.İmami vasitəsi ilə ağayə Vüsuqinin (o dövlət məqamında işləyirdi) köməkliyi əvəzsiz olmuşdu. Doğrudur, nehzət zamanı mən dostum Müzəffər Turabzadə ilə birlikdə ağayə Vüsuqinin ailəsinə köməklik etmişdim. Ağayə Vüsuqi həmin yaxşılığı mənim yadıma salsada, mən "unutduğumu" bildirdim. Ağayə Vüsuqi bizə qonaq gəlmək arzusunu bildirdikdə mən onu məmnuniyyətlə evimizə dəvət etdim. Onunla birlikdə yaxın dostlarımdan Hacixan Təlaini, Məşədi Abbas Hidayəti də çağırdım. Bizim ilk görüşdə söhbətimiz tutduğundan və bir sıra məsələlərdə, o cümlədən, milli ruhiyyədə, düşüncə tərzində yaxınlıq olduğundan 1015 gündən bir növbə ilə birimizin evində görüşməyi qərarlaşdırdıq. Söhbətlərimiz əvvəllər siyasi axardan uzaq idi. Sonra iştirakçıların sayı artdı.

Bu vaxt general Zahidinin kudetası (dövlət çevrilişi) ölkədəki siyasi mühiti yenidən kəskinləşdirdi. Dövlətin şübhəli bildiyi adamlar, o cümlədən, mən də yenə təqiblərə məruz qaldım. Kudetanın sabahı əqidəsi şübhəli olanlar yenidən həbsə alındılar. Mən də yenidən zindana salındım. Əvvəlcə şəhribani (polis), sonra nizami (həibi) həbsxanasında yatmalı oldum. Zindanda Hizbe Tudə üzvləri ilə bir koridorda saxlanılırdım. Zindandakı Hizbe Tudə üzvlərinə doktor Baharnuri adlı şəxs başçılıq edirdi. Onun göstərişi ilə zindandakı tudəçilərin bir çoxu mənə kəc baxırdılar. 1516 gün həbsdə qalandan sonra dostum sərhəng Fəhminin zəmanəti ilə azad oldum. Təqsirim sübuta yetirilmədiyi üçün tam azadlığa buraxıldım... Sonra öyrəndim ki, zindandakı tudəçiləri mənim əleyhimə qaldırmağa çalışan doktor Baharnuri zindanda satqınlıq etdiyi üçün Hizbe Tudə üzvlüyündən xaric edilib.

Təzəcə nəfəs alıb, Allaha şükür demişdim ki, 5 aydan sonra məni dövlətə qarşı təhlükəli adam bilib yenidən həbs etdilər. Bu dəfə məni Qəsr Zirehin zindanına apardılar. Burada mənimlə birlikdə doktor Rəzəvi, mühəndis Rəzəvi, doktor Şayıqan, Sadıq Vəziri, Pərtə Ələvi və adlarını unutduğum daha neçə "siyasi" məhbus yatırdı. 5 ay Qəsr Zirehində yatdıqdan sonra mənə məhkəmə quruldu. Zahidi çevrilişindən əvvəl və sonra fəaliyyətimdə cinayət tərkibli heç bir əməl və mədrək tapılmadığı üçün bəraət aldım, yenidən azadlığa buraxıldım. Zindan, təqib və mühakimələr məni lap boğaza yığmışdı. Bir dəfə istədim dövlətin lap ali məqamına yazam ki, babam, məndən nə istəyirsiniz, ya əbədi həbs verin və ya birdəfəlik yaxamdan əl çəkin. Özümü yenidən işə salacağımdan qorxub bu müraciəti etmədim.

GÖRÜŞLƏR, ƏDƏBİ MƏCLİSLƏR

Mən hiss etdim ki, iki yol ayrıcındayam: ya ictimai işlərdən əl çəkməyib yenidən təqib və zindana məruz qalmaq, ya da siyasətdən uzaqlaşib qələm və ədəbi fəaliyyətlə məşğul olmaq. Özüm yorulduğumdan, ailəm taqətdən düşdüyündən, dostlarımı nigarançılığa və artıq zəhmətlərə saldığımdan 30 cu illərin ortalarından (50ci illər) ədəbi fəaliyyətə, qələmə, yazı ilə millətini oyatmaq yoluna keçdim. Şəhriyarın türkcə yazdığı "Heydərbabaya salam" şeri ədəbi hərəkatda yeni bir vəlvələ yaratdı, bizləri milli hərəkata doğru yenidən istiqamətləndirdi. Bu hərəkat ədəbi məclislərdən, evlərdəki görüşlərdən başladı. Təqib və zindan dövrüm başa çatırçatmaz Tehrandə yaşayan dostlarla görüşə can atmaq meyli məni rahat buraxmadı. 30 cu illərin ortalarından başlayaraq çoxlu görüşlərim oldu. Onların hamısı haqda söhbət açsam, yəqin ki, bir neçə kitab olar. Yadımda qalan və mənim zehnimdə iz qoyan bəzi görüşlər haqda danışmağı özüm üçün vacib sayıram. Bu görüşlərin çoxu siyasi məzmunundan daha çox ədəbielmi mahiyyət daşısa da, azərbaycançılıq mehvərindən də kənar deyildi. Bu görüşlərdə mənim tərəf müqabilim mərhum Səhənd Qaraçorlu, Məmmədəli Fərzanə, doktor Katibi, gəncəli Səbahi, Mirmehdi Etimad və başqaları olmuşlar. Qaraçorlunun "Dədə Qorqud boyları" haqqında yazdığı kitab, Etimadın şerləri, Fərzanənin "Bayatılar" kitabı və mənim yazdığım "Azərbaycan folkloru nümunələri" bu görüşlərin müzakirə hədəfi idi. Növbəti görüşlərimizin birində ağayə Katibi Kanadada yaşayan və Azərbaycan ədəbiyyatı sahəsində ingiliscə elmi əsər yazmaq istəyən Səkinə Brencyan adlı bir azərbaycanlı qızın bizimlə görüşmək və ona material cəhətdən köməklik etmək istəyini çatdırdı. Səkinə ilə görüşdük. Mən və dostlarım imkan daxilində əlimizdən gələn qədər ona kömək etdik. Çox təəssüf ki, o, dünyasını vaxtsız dəyişib və yazmaq istədiyi əsər yarımçıq qalıb Tağuti (şah) dövründəki ədəbi görüşlərimizdə əsas məqsəd azərbaycan dilində kitab, yazı çap etdirməyə yol lapmaq idi. O dövrdə azərbaycanca bir cümlə belə çap etdirməyə icazə verilmədiyi üçün arabir ana dilində gizli çap olunan kitablara "rəmzi" adlar və imzalar qoyurduq. İslami inqilabdan sonra çap etdirdiyim "Dostlarla görüş" kitabımda Şəhriyar, Səhənd, Xanım Cövdət, Yəhya Ariyanpur, M. Etimad, Yəhya İslami, Bağçaban, Yəhya İbrahimpur, Cavad Heyət, Həbib Sahir, Haşım Tərhan, Savalan, Rəhim Cadniku, M.Derəfiş, Həsən Əhmədi və bir çox yazıçılar haqda məlumat, onların əsərlərindən nümunələr vermişəm. Bu azərbaycanlı ədibləri xalqa tanıtdıran ilk məlumat kitabı idi.

Mən həbsdən növbəti dəfə çıxdıqda ailəmin maddi vəziyyəti yenə yaxşı deyildi. Ona görə də dostlarımın köməyi ilə tibbi mətəbi yenidən bərpa etdim, qabağına tablo (lövhə) vurdum. Əvvəllər

siyasi vəziyyətimə və həbsə düşməyimə görə adamlar, hətta həmsəhərlərim belə müayinə və müalicə üçün çox az müraciət edirdilər. Bir gün rəhmətlik Hacı Ələkbər Əbrişəminin qardaşı mənə görüş dedi: "Doktor, siz həbsdə olanda dadaşım (qardaşım) rəhmətə getməzdən əvvəl vəsiyyət etdi ki, onun varidatından bir miqdar kasıbkusubun dava dərman almasına xərclənsin. O, bu işin ancaq sizin davaxanaya yazdığınız nüsxələr əsasında aparılmasını və hər ayın sonunda pulun hesablanıb davaxanaya pərdaxt (ödənilmə) olunmasını vəsiyyət edib. Rəhmətliyin bu vəsiyyəti imkansız xəstələrə dərman almaqda əhəmiyyətli kömək olmaqdan başqa, mənim də qolumdan tutdu. Davadərman məccanı olduğundan xəstələrin sayı günbəgün artırdı. 8 il mən beləcə işlədim, iqtisadi vəziyyətimdə xeyli irəliləyiş oldu.

Yuxarıda dediyim kimi, mən cəbhəni dəyişdim siyasi fəaliyyətdən ədəbielmi fəaliyyətə keçdim. Dostlarım və həm fikirlərimlə məsləhətləşib "Azərbaycan dilinin sərf və nəhvi" kitabını hazırladıq, 1334-cü ildə çapa verdik. Azərbaycan dilində kitab çapı qadağan olduğundan kitabın üzərində adımızı yox, şərti "Cad" imzasını qoyduq. Sıralarımıza gələnlərin sayı artırdı. Mərhum Nəsrulla Fəthi, Əli Azəri, doktor Katibi, Mirmehdi Etimad, Bağçaban, Qaraçorlu, Fərzanə və s. görüş və toplantılarda xüsusi fəallıq göstərirdilər. Nəsrulla Fəthinin hazırladığı "Yadı əz Heydərbaba" kitabı çap edilib, oxuculara çatdırıldı. Bu kitabda N.Fəthinin müqəddəməsindən əlavə mərhum Bağçabanın, Əli Azərinin, Katibinin, Fərzanənin məqalələri "Rövşən" imzası ilə 1343-cü ildə çapa getdi.

1340-cı ildən (1961) başlayaraq ədəbi məclislərin və ora gələnlərin sayı durmadan artmağa başladı. Bu işdə qorxulu cəhət o idi ki, rejim məmurları aramıza casus sala bilərdi. Əsgim tüstülü olduğundan bu mənə baha başa gələrdi. Ona görə də, belə bir qayda qoyduq ki, məclisimizə gələn hər bir yeni adama məclis üzvlərindən biri zəmanət versin. Gənc şairlərin şerləri Qaraçorlu tərəfindən islah edilirdi. Şer bölməsində Səhəndin zəhməti böyük idi. Mən 1343-cü ildə (1964) "Dili təkbəşinə öyrənmə" kitabını, ondan bir il sonra "Folklor nümunələri"ni çox çətinliklə çap etdirə bildim. 1347-ci ildə M.Etimad evində istedadlı şair Dəst Pişini bizimlə tanış etdi. Şair Məcidzadə (Savalan), aşiq İbrahimpur, Milli Hökumət şairlərindən Müzəffər Dirəfşi dəstəməzə qoşuldular. Görüşlər növbə ilə evlərdə keçirilirdi. Bəzən Bakıdan aldığımız "Ədəbiyyat və İncəsənət" qəzeti və "Azərbaycan" məcəlləsində (jurnalında) çap olunmuş şerləri əski əlifbaya köçürüb görüşlərdə oxuyurduk. Tehrandə yaşayan biz azərbaycanlılar milli varlığımızı isbat etmək və dilimizi işlətmək üçün mübarizəmizi ədəbi görüşlər adı altında davam etdirirdik.

USTAD ŞƏHRİYARLA GÖRÜŞÜM

Azərbaycandakı milli nehzətin suqutundan sonra ustad Şəhriyarın "Heydərbabaya salam" şeri qədər millətdə milli uhu dirçəldən ikinci bir qüdrət bəlkə də yox idi. Şəhriyar və onun ana dilində yazdığı şerləri təkcə Azərbaycanda yox, bütün İranda yaşayan türklərə qolqanad verdi. Buna baxma yaraq, Təbrizdəki mühit Şəhriyar üçün çox dar və sıxıntılı idi. Biz Tehranda yaşayan azərbaycanlılar onu bu mühitdən çıxarıb öz dövrəmizə gətirmək və ona daha geniş meydan vermək qərarına gəldik. Şəhriyarın Tehrana gəlməsi burada yaşayan azərbaycanlıların milli axara daha çox cəlb olunması demək idi. Deməli, Şəhriyarın Tehrana gəlməsi ədəbi cəm bədən (məqsəd) başqa siyasi cənbə də daşıyırdı. Bu gəliş Tehranlı azərbaycanlıların ittihadını (birliyini) artırıb, onları birbirinə daha çox yaxınlaşdırardı. Bu məqsədlə qüdrətli və qeyrətli şairimiz Səhənd (Qaraçorlu) Təbrizə yollandı. Şəhriyar Tehrandakı dostları və pərəstişkarları adından Tehrana dəvət etdi. O, bu dəvəti qəbul etdi.

1345ci ilin tir ayında Şəhriyar Səhəndlə bərabər Tehrana gəldi. Mərhum Qaraçorlu onu öz mənzilinə apardı. Şəhriyarın Tehrana gəlişi azərbaycanlıların buradakı ədəbi mühiti üçün böyük hadisə, toybayram oldu. Onun görüşünə təkcə biz azərbaycanlılar yox, həm də fars və digər xalqların tanınmış adamları, qüdrətli qələm sahibləri gəlirdilər.

Şəhriyarın görüşünə mənə övladım qədər yaxın olan dostum Həsən Məcidzadə (Savalan) ilə getdim. Savalan Şəhriyarın Tehrana gəlməsi şərəfinə yazdığı gözəl şeri oxudu. Əli Maşmçının evində Şəhriyarın şərəfinə verilmiş qonaqlıq ədəbi məclisə çevrildi, çoxlu şerlər oxundu, fikir mübadiləsi aparıldı.

Şəhriyarın şərəfinə növbəti qonaqlığı mən düzəltdim. Şəhriyarı tanıyan şairləri və Şəhriyarla bağlı adamları bu ziyafətə dəvət etmişdim. Dəvət olunmayan, lakin Şəhriyarın şerinin ovsununda olan həmvətənlərim də bu ziyafətdə iştirak edirdilər. Şəhriyar qonaqlıqda mənə böyük lütf göstərmiş dedi. "Mən siz dostların dəvəti ilə Tehrana gəldim və bu gecə milli atamız doktor Cavidin qonağıyam". Bizim evdəki qonaqlıqda Məcidzadə, Xoşkabi və bir neçə cavan şair yazdıqları şerləri oxudular. Xoşkabinin yazdığı şer çox gözəl olduğundan təkrar etdirdilər.

Şəhriyarın şərəfinə çoxlu qonaqlıqlar verildi. Doktor Katibi, doktor Rezvani, Şəhriyar şerinin çoxlu pərəstişkarları neçəneçə ziyafətlər, məclislər, şer gecələri düzəldilər. Şəhriyarın Tehranda

qaldığı günlər Azərbaycan şeri günlərinə çevrildi. Mən, rəhmətlik Səhənd, Savalan, Xoşkabi, Katibi bu qonaqlıq və görüşlərin demək olar ki, çoxunda iştirak etdik. Şəhriyar bir neçə il Tehrandə qaldıqdan sonra yenə sevimli şəhəri Təbrizə döndü.

Şəhriyarın ikinci dəfə Tehrana gəlişini doktor Heyət təşkil etdi. Bu böyük cərrah, milli təəssübkeş insan Təbrizə şəxsən özü gedib Şəhriyarı Tehrana gətirdi. O, şairi bir neçə müddət öz evində saxladı və bizlərin əziyyətini qəbul etdi. Cavad Heyətin evinə, Şəhriyarın görüşünə gələn şairlər əvvəlki şer məclisini burada təkrarladılar. Bu dəfə oxunan şerlər dil cəhətdən daha təmiz və məzmunlu idi.

Ağayə Heyətin evində Şəhriyar Səhəndə həsr etdiyi şeri oxudu, Məcidzadə oxunan şeri navara aldı (kasetə yazdı).

Tehrandə Dəi bəndin abhavası, evlərin görkəmi Təbrizi çox xatırlatdığından Şəhriyar burada ona mənzil tutmağı Heyətdən xahiş etdi. Heyət bu xahişi Səhəndə, Səhənd də mənə catdırdı. Mən seçdiyim evi Heyətə, Səhəndə göstərdim. Xoşlarına gəldi. Şəhriyar da evi çox bəyəndi. Evi ağayə Heyətin arzusu ilə onların evinin lap yaxınlığında tutmuşduq. Şəhriyarın Dərbənddəki evi bir gün də qonaqsız olmurdu. Şəhriyarın şərəfinə verilən qonaqlıqlar və düzələn məclislər ustadı lap əldən salmışdı. Görkəmli azərbaycanlı şərqşünas alim Rüstəm Əliyev də Şəhriyarın görüşünə gəldi. Rüstəm Əliyev görkəmli alim idi. O, ana dilindən və ruscadan əlavə fars, ərəb, ingilis və fransız dillərini də bilirdi. Azərbaycan ədəbiyyatı ilə böyük əlaqəsi var idi. Firdovsini, Sədini gözəl bilirdi və onların əsərlərinin çapında xidmətləri olmuşdu. O, Şəhriyara böyük məhəbbəti olan insan idi.

ÖZ YAZILARIM BARƏSİNDƏ BİR NEÇƏ SÖZ

Mən peşə etibarı ilə həkiməm və bu sənətə böyük meyli, məhəbbəti olan adamam. Tibb üzrə mükəmməl təhsil aldığıma baxmayaraq, həmişə biliyimi artırmağa çalışmışam. Təbabətə aid təkə yeni kitabları yox, bizdən əvvəlki alim və təbiblərin də yazdıqlarım mütaliə etməkdən zövq almışam.

açıqsöz

Milli nehzətdən sonrakı xəfələnmiş mühit, ən başlıcası təqib, zindan, xəfiyyə izləmələri məni siyasi mübarizə meydanından ədəbi mübarizə meydanına atdı. Buna görə mən meylimi Azərbaycan dili və ədəbiyyatına, xüsusən folklor sahəsinə saldım. Bir müddət əvvəl dediyim kimi şer də yazmağa həvəs göstərirdim. Bir neçə dəftərə yığılmış şerlərimin üzərində işləmək üçün bişmiş bir ələ ehtiyac vardı. "Xatirələrim" başlığı altında yazdığım qeydlərin də üzərində işləməli və bəzi təshih və dəqiqləşdirmələr aparmalıyam. Lakin hiss edirəm ki, hövsələm və həvəsim azalıb, tez-tez darıxıram, bəkefsizlik, övladlarımdan ayrı düşməyim, mühitin darlığı boğur məni. Deyəsən, həsrətini çəkdiyim günü görə bilməyəcəyəm. Allah bilən yaxşıdır.

Hələlik yazdığım əsərlərin adlarını çəkirəm:

Fədakarane fəramuş şodeye azadi (5 kitab), Tehran, 1345, 1346, 1358, 1351.

Nehzəte Məşrutiyəte İran və Nəqşə azadixahane cahan, Tehran, 1347.

Azərbaycan milli nehzətindən xatirələrim, Tehran, 1358, 1359.

Dostlarla görüş (ədəbiyyat müntəxəbatı), Tehran 1359.

İran sosialdemokrat fırqəsinin tarixi (əlyazması)

Tağuti dövründən xatirələrim, Tehran, 1358.

Nehzəte milli haqqında Amerika Xarici Vizarətinin (nazirliyinin) məktubları (əlyazması).

Do qəhrəmane azadi (Səttarxan və Bağırxan haqqında). Tehran (ilsiz).

Nümunəhayə folklore Azərbaycan, Tehran, 1344.

Azəri folklor səhifələri, Tehran, 1359.

Azəri dilinə məxsus sərif və nəhv, Tehran (ilsiz).

Tapmacalar, Tehran, 1358.

Gülçöhre biçərə mord(xətərə diftiri)Tehran, 1340.

Rahnomaye pərvərəşe kudəkan (Ici cild), Tehran 1344.

Səlamətiyə kudəkan ra hefz konid (2ci cild), Tehran 1346.

Diabet (Mərəze qənd), Tehran 1351.

İstemale doxaniyat və Sərətan, Tehran 1354.

"Xatirələrim" başlığı altında qeydləri buradaca bitirməyim və onun çap olunmasına səy etməyim lazımdır. Əgər bu niyyətə çatmaq mənə qismət olmasa, yaxın dostlarım yəqin ki, iqdam edərlər. Xatirələrimlə bağlı yazdıqlarımın surətini Bakıdakı böyük oğlum Azada da çatdırmışam. Bu işdə mənə kömək edənlərə minnətdaram. Xatirələrimdən əlavə mənim çoxlu yazılarım çap olunub və xeyli yazılarım sandıqda qal maqdadır. Əcəldən macal olsa, mən onların hamısını toplayıb kitab şəklində çap etdirəcəm. İnşaallah!

Doktor Salamulla Cavid Tehran, 13521360

XATİRƏLƏRİMDƏN

(Əlavələr)

Tarix boyu dünyada baş verən inqilablardan danışmayıb, yalnız son 100 ildə Azərbaycanda baş verən inqilabları tədqiq etsək, görürük ki, bu inqilablarda ruhanilərin rolu önəmli olmuşdur. Zəhmətkeş təbəqə bu inqilablarda ağır zəhmət çəkmiş və fədakarlıq etmişdir.

1269cu (1890) ildə baş verən "Reji" cərəyanını nəzərə alsaq, bu da öz növbəsində istibdad və imperializmin əleyhinə qovzanan bir inqilab olmuşdur. Bu inqilabda bütün təbəqələr, hətta qadınlar da iştirak etmişdir. Təbrizdə Zeynəb Paşanın rəhbərliyi ilə qovzanan və böyük fədakarlıqla görülən işlər heç zaman unudulmaz. Hətta indi də zirək qadınları Zeynəb Paşa ya oxşadırlar. Bu inqilabda Muzə Riza Şirazinin Təmbakuni təhrif edib, fitva verməsinin təsiri fəvqəladə idi. İranda böyük kiçik, qadınkişi, yoxsulvarlı, bir sözlə hamı duxaniyatdan (siqaret çəkməkdən) əl çəkdi. Hətta şahın hərəmxanasında (sarayında) olan qadınlar qəlyanları sındırıb, duxaniyatı boşaltdılar.

Əgər İranın Məşrutə inqilabı təcziyə (tədqiq) edilsə, orada artıq ruhanilərin gözə çarpan nəqşləri müşəxxəs olar. Habelə, zəhmətkeş təbəqənin fəaliyyəti və fədakarlığı aşkara çıxar. Ruhanilərdən Nəcəfdə olan alimlər Hücətülislam axund molla Kazım Xorasani, Hacı Mirzə Abdulla Mazandərani, Ağayi Tehrani, Tehrandə qabağa düşən Seyid Məhəmməd Təbatəbəri, Seyid Abdulla Behbehani və ya Təbrizdə mərhum şəhid Siqqətülislam fədakarlığı unudulmaz. Məşrutənin əvvəlində bütün təbəqələr, ruhanilər, zəhmətkeşlər, əsnaf, tacir, hətta maliklər istibdadın rüşəsinə (kökünü) qazmaq üçün çalışdılar. Təbrizdə məşrutə başçıları, Səttaxan, Heydər Əmioğlu, Bağırخان, Hüseynخان Bağban və başqaları zəhmətkeş təbəqədən idilər.

Rəştdə və İsfahanda zəhmətkeş təbəqədən əlavə maliklərdən də məşrutə üçün çalışanlar var idi (İsfahanda Bəxtiyarilər, Rəştdə Sipahda). Məşhəd, Şiraz, Zəncan, Qəzvin, Ormiyə, Xalxal və başqa şəhərlərdə, hətta kəndlərdə belə məşrutə tərəfdarları az deyildi.

Əlbəttə, inkar etmək olmur ki, mütləq istibdadın kökü qazıldı. Maliklər hökuməti əb alıb məşrutə adına illər boyu hökmranlıq etdilər. Bunun təfərrüatı başqa tədqiqatçılar tərəfindən yazılıb. 1917-ci ildə Rusiyada olan inqilab nəticəsində çar dövləti aradan getdi və hökumət zəhmətkeş təbəqənin əlinə düşdü. İranda çar zülmü qurtardı. Şuralar hökuməti İranda olan bütün çar Rusiyası iutiyazlarını ləğv etdi. İranda azadlıq meydana gələn üçün Gilanda Mirzə Kiçik xan, Ehsanulla xan rəhbərliyi ilə inqilab başlandı ki, bunun da təfərrüatı kitablarda yazılmışdır.

Təbrizdə Şeyx Məhəmməd Xiyabani inqilabı və Lahuti üsyanı araya gəldi. Xorasanda Kolnel Məhəmməd Tağıxan Pesyan qiyam etdi. Bu inqilabların məqsədi istibdadı aradan qaldırmaq və İranda imperiализmin rüşəsinə qazmaq idi. Təəssüflər olsun ki, bu inqilabların heç biri öz məqsədinə çatıb bilmədi. Bunun səbəbləri bir çox tədqiqatçılar tərəfindən kitab və əsərlərdə tədqiq olunmuşdur. İnqilablar aradan getdikləsə də inqilabçıların inqilabi səciyyələri İran xalqlarına öz təsirinə bulaxdı və xalqın gözünü açdı. Dünya imperialistləri inqilabları aradan qaldırmağa qane olmayıb, xalqları əsarətdə saxlamağa nəqşələr çəkdilər. İngilislər öz inandırılmış nöqələri Seyid Ziyəddinin əli ilə Riza şahı iş başına gətirdilər. Riza şah öz ərbablarının buyurduğu kimi əvvəl özünü azadlığa tərəfdar göstərdi. Ruhanilərə hörmət qalmaq oldu. Məhərrəmlikdə əzadarlıqda iştirak edib, hətta ayaqyalın dəstə qabağına düşdü. Vəli, bu vəziyyət çox davam etmədi. O, həqiqi mahiyyətini aşkara çıxarıb bütün azadlıqları aradan qaldırdı.

Ülənə (din xadimləri) təhqir olunub, əzadlıq məhdudlaşdırıldı. Beləliklə, 20 ilə yaxın quldurluq

və zor hökuməti Riza şah vasitəsilə yarandı. Onun dövründən çox keçmədiyi üçün yaşlılar* özləri i həmin hadisələrdə olmuşlar. İslam inqilabından sonra geniş surətdə onun özünün və oğlunun xəyanətləri yazılmışdır. Riza şah istibdadı II Di'inya Mühəribəsi nəticə sində aradan qalxdı. 1320ci (1941) ildə müvəqqəti surətdə nisbi azadlıqlar yarandı. Tehrandə və başqa əyalətlərdə cəmiyyət yətlər və hizblər təşkil olundu. Azərbaycan başqa əyalətlərə nisbət daha airtıq təzyiq görmüşdü. Dil və milləti ustandar (əyalət hakimi) mustofilər və Mohseni kinii rəyisfəihəngilər (təhsil idarəsinin rəisi) lərəfindən ləhqir olunmuşdu. Ona görə də Azərbaycan təşkilatlan daha artıq ciddiyyət ilə fəaliyyətə başladı. Başqa təşkilatlar ilə birlikdə 1324ci (1945) ildə Azər baycan Demokrat Firqəsi təşkil olundu. Azərbaycan Demok rat Firqəsi mərkəzi hökumətdən əyalət və vilayət əncümən lərinin (əyalət və vilayət şurası) təşkilini (əsas qanunda aydın şəkildə yazılmışdı) istədi. Təəssüflə olsun ki, bu problemə etina olunmadı. Azərbaycan xalqı tənğə gəlib 1324cü (1945) ildə 21 Azərdə Azərbaycanda hökuməti ələ alıb, İran hüdu dunda İran istiqlaliyyətini qorumaq ilə muxtariyyət elan etdi. Zikr olunan mövzu dəfələrlə Azərbaycan höki'iməti başçılau və firqə məsullau tərəfindən mərkəzi hökumətə yazıldı və deyildi.

Azərbaycan nehzəti milli bir nelizət idi. Burada bütün təbəqələr, hətta bəzi vətənpəivər maliklər iştiak etmişdilər. Vəli nehzətin əsl məqsədi zəhinətkeşlərə kömək etmək, kəndlilərin rahatlığına çalışmaq idi. Necə ki, az müddətdə bir çox işlər ilə birlikdə xalisə yeyidən əlavə, əksinqilabçı və tağuti maliklərin yeyiəri kəndlilər arasında bölüşdürü'ildü. İş başmda olanların çoxu müstəzəf (zəhmətkeş) idilər.

Mərkəzi hökumət bir müddətdən sonra hiylə ilə Azər baycan Milli Hökumətinin istədiklərinin çoxunu qəbul etdi. Vəli Amerika imperialist hökuməti pərdə dalında (bəzən aşkara) İran mərkəzi hökumətini idarə edidi. O, mərkəzi hökuməti məcbur etdi ki, Azərbaycan nehzətini aradan apar mağa əməl etsin. İngilis və amerikalıları nəqşəsi və köməyi ilə mərkəzi dövlət öz vədinə xilaf çıxaraq Azərbaycana silahlı qüvvələr ilə hücum etdi. Minlərcə azadixah azərbaycanlıları qırdı və milyadlar ilə mali xəsarətə səbəb oldu.

Demokratlar haqqında olmazın töhmətlər yazıldı və deyildi. Ən böyük yalanı Qəvvamülsəltənə öz bəyanatında elan etdi. Onu yazdığından belə məlum olur ki, demokratlar Zəncan kəndlərini (Hüseynabad, Qaruş, Mərdladan, Zəiri nabad) qarət etmişlər. Əslində bu deyilənlər əksinə olmuşdu. Mərhum səi həng (polkovnik) Mürtəzəvi və Qulamhüseynxan Aslanqulunun dediklərindən aydın olur ki, o kəndlər Milli Hökumətin sıqutundan iç ay qabaq demokratlar

tərəfindən boşalmışdı. Bu kəndlər Tehran dövləti tərəfindən olan Zülfuqarilərin əli ilə qarət olunmuşdu. Bu kimi yalanlar və löhmətlər demokriatlar haqqında çox yazılmış və deyilmişdi.

Belə ki, Vüzarətedarayı (Maliyyə Nazirliyi) tərəfindən Səba Azərbaycandakı bankların təftişinə gələndə 11 milyon tuman pulu banklarda görüb təəccüblə deyir: " O ki, sayə etmişdilər demokratlar xalqı qarət edib, onlar hətta banklarda olan pullarını belə apayı mayıblar".

Azərbaycan Milli Hökuməti bütün işləri ilə biiikdə dini və mozhəbi ehsasata da öz ehtiramını göstərmişdi. Hətta uşaqlar məktəblərdə dərslər başlanmazdan əvvəl hər gün aşağıda qeyd olunan şeyləri oxuyub, dərslər başlayırdılar.

"Ey bizi yoxdan yaradan, Tanrımız! Sən bizə lütfünlə inayət elə. Bizləri düzgün yola, düz işləyə qüdrəti zətinlə hida yət elə. Bizləyə tofiq ki, təhsil edək, elmi ədəblə bizə zinət elə. Xidmət edək biz anamız yurduna, sən də onu hiyyəhimayət elə. Pak fikir, aydın ürək, sağ bədən, bizlərə şəninnə kəlamət elə".

Azərbaycan nehzətinin müsbət işləri haqqında bəzi nümunələr İslam inqilabından sonra qərəzsiz yazıçılar tərəfindən yazılmışdır.

"Əncümənə Azərbaycan " jurnalı, Tehran 1360 (1981)

QƏLƏM DÜŞMƏN ƏLİNDƏDİR

Əhali arasında belə bir deyim var: "Qələm düşmən əlindədir". Bu məsələnin həqiqəti vardır. Bir çox yerdə bu həqiqəti görmək olar. Bu variantdan dəfələrlə İranın mərkəzi hökuməti tərəfindən Azərbaycan milli hərəkatlarında istifadə olunubdur. Fars şovinistləri dənədənə Azərbaycanın milli nehzətlərinə böhtan atmaqla məşğul olublar. Əgər Məşrutə hərəkatına baxsaq görürük ki, hərəkatın ilk günlərində Azərbaycanın azadlıqsevərlərinə, nehzətin rəhbəri Səttərxana və İctimaiyun firqəsinə də belə töhmətlər vurulubdur. Bu vaxt Azərbaycanda farscatürkcə çıxan "Müsəvvər" jurnalı şovinistlər tərəfindən tənqid edilirdi ki, niyə Azərbaycan dilində yazırsınız? Şeyx Məhəmməd Xiyabaninin qiyami nəticəsində yaranan Azadistan da tənqid olunurdu ki, niyə

Azərbaycana Azadistan deyilir? Halbuki, mərhum Xiyabani bu hökumətin adının Şimali Azərbaycan hökumətinin adı ilə oxşar olmasını istəmirdi.

Azərbaycan Milli Hökumət ki, Azərbaycan xalqının fədakarlığı ilə yaranmışdı və böyük fəaliyyəti var idi, onu da tənqid edir, böhtan ataraq deyirdilər ki, guya İranın istiqlal və ərazi bütövlüyü ilə müxalifətdədir. Halbuki, Milli Məclisin (Əyalət Əncüməninin) nümayəndələri İranın istiqlal və bütövlüyünü qorumaq üçün "Quran"a and içirdilər. Bu bir həqiqətdir ki, nehzətin rəhbərlərindən heç birinin məqsədi Azərbaycanı İrandan ayırmaq deyildi. Ancaq Məşrutə qanununun (29, 90, 91, 92 və 93) maddəsinə əsasən əyalət əncümənlərinin bərpasını istəyirdilər.

Azərbaycan milli hərəkatına başqa bir böhtan da atırdılar. Guya ki, bu hökumət dinə, məzhəbə hörmət və sayğı ilə yanaşmır. Bu boşboğazların ittihamlarına məktəblərdə səhər duasının oxunması dişsındırıcı cavabdır. Ayrı-ayrı böhtanlar ki, Milli Hökumət və onun rəhbərlərinin haqqında deyilib, ümumiyyətlə, həqiqətdən uzaqdır. Azərbaycan hərəkatına mənfi münasibət bəsləmələrinə baxmayaraq, milli nehzətin bir sıra əleyhdarları eləyə bilmədilər bir para həqiqəti deməkdən çəkinsinlər.

"Keçmiş gələcək yolun çırağıdır" adlı kitabı yazanlar o kitabın 391ci səhifəsində qeyd edirlər ki, "Azərbaycan milli hərəkatının rəhbərləri əsl azadlıq istəyənlər və hamısı savadlı, təmiz, düzgün şəxsiyyətlər idilər. O cümlədən, Pişəvəri, Cavid və Şəbüstərinin belə şəxsiyyətlərdən olmasına düşmənlər şübhə etmirlər". Onlar heç vaxt xalqın mal və sərvətinə toxunmamışlar. Bu haqda deyilən və yazılanlara gənclər tez inanmamalıdırlar. Qərəzsiz şəxslərdən soruşub, tədqiq edib, bu mövzunu aydınlaşdırmalıdırlar.

İndi burada səhər məktəblərində oxunan duanı olduğu kimi sizlərə çatdırırıq:

Ey bizi yoxdan yaradan, Tanrımız!

Sən bizə lütfünlə inayət elə.

Bizləri düzgün yola, düz işlərə

Qüdrəti zatınla hidayət elə.

Bizlərə tofiq ki, təhsil edək

Elmi ədəblə bizə zinət elə

Xidmət edək biz anamız yurduna

Sən də onu hifzihimayət elə.

Pak fikir, aydın ürək, sağ bədən,

Bizlərə şənidlə kəramət elə.

"Varlıq" 1358. Xordad, M 2 (s.5657)

Doktor Cavidin Vəsiyyətindən

Haqdır, bir gün yaranan, bir gün də öləcəkdir. Tədqiqatçılar insanın orta yaşayış həddinin 70 il olduğunu deyiblər. Mən isə 86 yaşına çatmışam. Ölümdən qorxmuram. Əlil olmaqdan qorxuram. Düşmənlərim üçün də əlil olmağı arzu etmirəm.

55 illik həkimlik fəaliyyətimdən sonra vərədlətim ancaq iki dank (binanın üçdə bir hissəsi) yaşayış evindən ibarətdir. Bu mülk ölümümdən sonra, qanuna əsasən varislərimin arasında bölünsün. Üçdə bir hissəsi Heydər Əmioğlu kitabxanasının abadlaşdırılması üçün Təbriz Milli Kitabxanasına verilsin, həmçinin Şeyx Əbdül Kərimin köçürtdüyü "QuraniKərim" in çapı üçün xərclənsin. Hacı Səttar ağadan xahiş edirəm ki, əgər varislərimdən İranda olanı olsa, mənim vəsiyyətlərimə aşağıdakı kimi əməl etsinlər.

1. Mənim cənazəmi Təbrizin "Vadirəhmət" qəbristanında, ailəvi yerimizdə dəfn etsinlər.
2. Mənim üçün yas məclisi qurulmasın. Ehsana çəkilən xərc yoxsullara verilsin.
3. Sərvətimin üçdə biri kitabxananın təkmilləşdirilməsi və "Quran" ın çapı üçün sərf olunsun.
4. Paltarlarım yoxsullara paylanılsın.
5. Tibbi ləvazimatım Tehran və Təbriz universitetlərinin tibb fakültəsində oxuyan yoxsul tələbələrə verilsin.
6. On min tümən və bir bahariazadi (azadlıq baharı) sikkəsi Hacı Səttar ağa Həyatının yanında

açıqsöz

əmanət kimi qoyulub, dəfn mərasimi üçün sərf olunsun. Həmçinin 5 min tümən Ayətulla Çərəndabinin yanında əmanət olaraq mövcuddur, dəfn mərasimi üçün lazım gələrsə istifadə olunsun.

Yuxarıdakılara bunlar əlavə edilsin:

1. Bikəxanım vəfat etdiyindən onunla birgə topladığımız ev əşyaları varislərimin arasında bölünsün.
2. Zeynəb xanımın (II həyat yoldaşım) gətirdiyi vəsait və əşyalar özünə qaytarılsın (bu vəsaitin siyahısı Zeynəb xanımdadır).
3. Zeynəb xanımın kəbini nikah qanununa əsasən ölümümə qədər əgər verilməyibsə, bu məbləğ ona qaytarılsın.
4. Mənim ölümümdən sonra Zeynəb xanım istəyərsə bizim evin vəziyyəti aydınlaşana qədər mənzildə (Bikəxanım və mənim evimdən söhbət gedir) vəsait dolu iki otaqda yaşaya bilər.
5. Kitabxanamın Təbrizin milli kitabxanasına hədiyyə verilməsinə aşağıdakı dostlar nəzarət edə bilərlər: Hacı Səttar ağa Həyati, ağayi Şeyda, ağayi Məmmədəli Fərzanə, ağayi Mühəndis Vəhdi Pur və iranda olacaq oğlanlarım.
6. Ağayi Əli Müvəhidipuru bu işlərə vəkil edirəm.

Mən Əli Müvəhidipur vəkil olmağa hazırım.

Doktor Salamulla Cavidin Vəsiyyəti (Təbriz) 01, 02, 1986